

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“Respublikamızda sosial-iqtisadi inkişafın maliyyə-büdcə tənzimlənməsi problemləri və həlli yolları” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

MƏMMƏDOV YAQUB İLQAR

BAKI – 2019-cu il

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ**

**BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh**

“ ___ ” _____ 20__-ci il

“Respublikamızda sosial-iqtisadi inkişafın maliyyə-büdcə tənzimlənməsi problemləri və həlli yolları” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403-Maliyyə

İxtisaslaşma: Maliyyə nəzarəti və audit

Qrup: 630

**Magistrant
Məmmədov Yaqub İlqar**

**Elmi rəhbər
i.e.n.,dos. Qarayev A.İ.**

**Proqram rəhbəri
i.e.n.,dos.Seydullayev İ.Z.**

**Kafedra müdiri
i.e.d.,prof. Kəlbiyev Y.A.**

BAKI – 2019 –cu il

Summary

The relevance of the research: Although there are considerable efforts to improve the financial and budgetary policy in the republic, there are also some problems in this area. From this point of view "The problems of financial and budget regulation of socio-economic development in our republic and ways of solution" are one of the actual issues in the modern stage of economic development.

Purpose and Objectives of the Research: The purpose and objectives of the research on the topic of dissertation are to determine the ways of improving scientific-theoretical and experimental justification of optimal fiscal-budgetary policy and ways to increase its effectiveness, defining directions of research and improvement of the problems of the use of fiscal-budgetary policy in the state regulation of economy in our republic suggestions and recommendations.

Methods of research used: economical and comparative analysis, generalization, graphic studies, analysis-synthesis methods were used.

Knowledge base of research work. The research information base legislative and normative documents, published in periodicals articles and materials of the Internet network, official materials of the State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan were used.

Research restrictions: Requires broader practical information Scientific results of the research: It is possible to use the research work, the results of the implementation of the financial and budgetary policy of the Republic, the application of an effective financial mechanism, the development of the budget and tax system.

Scientific-practical significance of the results: The practical significance of the work can be emphasized that it can be a useful database for those who want to do research in the future.

Key words: financial, budget, analysis

Mündəricat

	GİRİŞ.....	5
I fəsil.	MALİYYƏ-BÜDCƏ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI	10
1.1.	Büdcə respublikamızda sosial-iqtisadi inkişafın əsas tənzimləmə aləti kimi	10
1.2.	Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı sistemində maliyyə-büdcə tənzimlənməsinin nəzəri əsasları	18
1.3.	Maliyyə-büdcə tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri və əsas metodları	27
II fəsil.	RESPUBLİKADA MÜASİR İQTİSADI ŞƏRAİTDƏ DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİ VƏ ONUN TƏŞKİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	33
2.1.	Müasir şəraitdə vergi mexanizminin maliyyə-büdcə münasibətlərinin tənzimlənməsinə təsirinin təhlili	33
2.2.	Büdcə gəlir və xərclərinin makroiqtisadi göstəricilərinin təhlili	39
2.3.	Mərkəzi və yerli büdcə münasibətlərinin qiymətləndirilməsi və regional siyasətin büdcə-maliyyə mexanizmləri	50
III fəsil.	Respublikamızda sosial-iqtisadi inkişafın maliyyə-büdcə tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi	58
3.1.	Azərbaycanda sosial-iqtisadi inkişafın maliyyə-büdcə tənzimlənməsi problemləri və onların həlli yolları	58
3.2.	Azərbaycan Respublikasında büdcə-vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi	70
3.3.	Dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinə maliyyə-vergi nəzarətinin təkmilləşdirilməsi məsələləri	77
	NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	96
	İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	99
	Cədvəllərin siyahısı.....	103
	Şəkillərin siyahısı.....	103

Giriş

Tədqiqatın aktuallığı. Müasir dünyada iqtisadi inteqrasiyanın sürətləndiyi və makroiqtisadi təhlükəsizliyin prioritet məsələyə çevrildiyi bir şəraitdə iqtisadiyyatın sabitləşməsi maliyyə siyasətinin, o cümlədən maliyyə-büdcə siyasətinin inkişaf etdirilməsi və əlverişliliyinin artırılması üçün çox böyük imkanlar açmışdır.

Büdcə gəlirlərinin və xərclərinin formalaşmasının, əsas vəzifələrinin və kəmiyyət parametrlərinin müəyyənləşdirilməsi, daxili və xarici borcların idarə edilməsi üzrə dövlətin məqsədyönlü olaraq göstərdiyi fəaliyyəti kimi maliyyə - büdcə tənzimlənməsi siyasəti iqtisadi siyasətin başlıca alətlərindən birinə çevrilmişdir.

Dövlətin büdcə öhdəliklərinin icrası, büdcədə yaranan kəsirinin və dövlət borclarının idarə olunması maliyyə -büdcə siyasətinin mühüm istiqamətlərini təşkil edir. Bu siyasətin effektiv şəkildə aparılması həqiqi iqtisadiyyata çox böyük təsir edir. Bu səbəbdən də əsas makroiqtisadi göstəricilərin dinamikası aparılan maliyyə -büdcə tənzimlənməsinin səmərəlilik meyarı kimi çıxış edə bilər.

Makroiqtisadi dəyişməzliyin alınmasında məqsədyönlü maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi həlledici əhəmiyyətə malikdir. İqtisadi tənzimləmə tədbirləri içərisində ilk növbədə məhz tarazlaşdırılmış maliyyə -büdcə siyasətinin aparılması ölkədə makroiqtisadi sabitliyin saxlanmasına həlledici təsir göstərir.

Ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi altında maliyyə - büdcə sisteminin inkişaf etdirilməsi, onun hüquqi bazasının ərsəyə gətirilməsi, güzəştlərin və vergi yükünün azaldılması nəticəsində vergitutma bazasının genişləndirilməsi, iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun həvəsləndirilməsinə, xırda və orta sahibkarlıq ucun əlverişli şəraitin yaradılmasına yönəldilən siyasətin həyata keçirilməsi istiqamətində reallaşdırılmış mühüm işlər hazırda Cənab Prezidentimiz İlham Əliyev tərəfində uğurla davam etdirilməkdədir. Dövlət büdcəsinin və maliyyə sisteminin təkmilləşdirilməsi və onu tənzimləyən normativ

aktların beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılması məqsədilə bir sıra qanunlar qəbul edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında son illərdə aparılmış müvəffəqiyyətli sosial-iqtisadi islahatlar hesabına dövlətin iqtisadi tərəqqisi ilə bərabər maliyyə - büdcə sistemi də tərəqqi etmişdir. Müasir şəraitdə ölkəmizdə həyata keçirilən maliyyə siyasəti iqtisadiyyatın uzunmüddətli inkişaf məqsədlərinə nail olunmasına, əldə edilmiş sosial-iqtisadi inkişaf sürətinin qorunub saxlanmasına, iqtisadiyyatın tənzimlənməsi və stimullaşdırılmasına, milli maraqlarımızın beynəlxalq səviyyədə təmin olunmasına, qeyri-neft sahəsinin və sahibkarlığın tərəqqi etdirilməsinə, sosial və istehsal quruluşların yeni tələblər əsasında yaradılmasına, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət edir.

Bazar iqtisadiyyatına malik olan ölkələrdə situasiyadan asılı olaraq maliyyə - büdcə siyasətinin prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi aktual bir problem olaraq qalır. Müasir dövrdə AR-da vergi siyasətinin və bu siyasətin vacib forması hesab edilən vergi-büdcə siyasətinin bazar iqtisadiyyatına müvafiq həyata keçirilməsi, onun əlverişli təşkil prinsip, metod və mexanizmlərin tədqiqi və təhlili aktual əhəmiyyət kəsb edir.

Respublikamızda maliyyə-büdcə siyasətinin inkişaf etdirilməsi yönündə çoxlu işlər görülsə də, bu istiqamətdə bəzi problemlər də ortaya çıxır. Həmin problemləri yoluna qoymaq üçün dövlət vahid maliyyə-büdcə siyasətini həyata keçirərkən İEÖ-in təcrübəsini nəzərə almaqla yanaşı, milli və regional prinsipləri də hökmən nəzərə almalıdır. Bu baxımdan “Respublikamızda sosial-iqtisadi inkişafın maliyyə-büdcə tənzimlənməsi problemləri və həlli yolları”nın tətqinin iqtisadi inkişafın müasir mərhələsində aktual məsələlərdən biridir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi. Bütün dövrlərdə sosial-iqtisadi inkişafın maliyyə-büdcə tənzimlənməsinin öyrənilməsi problemi iqtisadçıların diqqət mərkəzində olmuşdur.

Tədqiq edilən problemin nəzəri, metodoloji və təcrübi aspektlərinin öyrənilməsinə dünyanın bir sıra iqtisadçıları tərəfindən müxtəlif tədqiqatlar həsr

edilmişdir. Dünya alimlərindən A.Smit, D.Rikardo, C.MİL, A.Vaqner, N.Q.Menkyu, C.M.Kcns öz əsərlərində bu problemin tədqiqinə geniş yer ayırmışlar. Postsovet məkanında L.N.Krasavina, Y.A.Danilov, V.V.Bulatov, X.Simmerman, V.N.Kolesnikov, B.A.Xeyfes, O.Y.Sviridov, VI.Y, Romanovski, D.Çemik, və digər alimlərin tədqiqatlarının aparıcı xəttini maliyyə-büdcə siyasətinin təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin artırılması məsələləri təşkil etmişdir.

Tanınış iqtisadçılarımızdan Z.Ə.Səmədzadə, Qarayev.A.İ., M.X.Həsənlı, D.A.Bağırov, Y.A.Kəlbiyev, V.Novruzov, A.F.Musayev, B.A.XankişiyyəvəM.M. Sadıqov, S.İ.Səfərov, A.M. Kərimov, Ş.Ş.Bədəlov, R.B. Məhərrəmov, V.Ş.Qurbanov və.s maliyyə-büdcə siyasəti, dövlət büdcəsi və maliyyə sisteminin modern problemlərinin tədqiq edilməsinə öz əsərlərində xüsusilə yer ayırmışlar.

Qeyd edək ki, son illər göstərilən istiqamətdə MDB məkanında və eləcə də, ölkəmizdə müəyyən iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsinə, bir sıra elmi və əməli xarakterli tədqiqatların başa çatdırılmasına baxmayaraq, dövlətin maliyyə-büdcə siyasətinə və onun işlənmə mexanizminə sistemli şəkildə tam baxılmamışdır və onun səmərəliliyi və ya nöqsanlı tərəfləri iqtisadçı alimlər tərəfindən az öyrənilən sahə kimi qalmaqdadır.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya mövzusu üzrə aparılan tədqiqatın məqsədi - yeni iqtisadi şəraitdə optimal maliyyə-büdcə siyasətinin elmi-nəzəri və təcrübi cəhətdən əsaslandırılması və onun səmərəliliyinin artırılması yollarının müəyyənləşdirilməsi, həmçinin, respublikamızda iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi prosesində maliyyə-büdcə siyasətinin istifadəsi problemlərinin tədqiq edilməsi və bazar iqtisadiyyatı şəraitinə uyğun olaraq büdcə-vergi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyən edən təklif və tövsiyələrin hazırlanmasından ibarətdir.

Tədqiqatın məqsədinə müvafiq şəkildə, aşağıdakı vəzifələr tələb olunmuş və həll olunmuşdur:

- maliyyə-büdcə siyasətinin inkişaf etməsinin metodoloji və nəzəri

aspektlərinin tədqiqi;

- dövlət büdcəsinin xərclər və gəlirlər üzrə təsnifatının, idarə edilmə prinsiplərinin müəyyən edilməsi;

- vergi sisteminin müasir vəziyyətinin və mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq fəaliyyətdə olan ayrı-ayrı vergi növlərinin təhlil edilməsi;

- dövlət tənzimlənməsi və makroiqtisadi göstəricilərə maliyyə-büdcə münasibətlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin təhlil edilməsi;

- büdcənin xərclərinin və eyni zamanda gəlirlərinin iqtisadi əsaslarının tədqiq edilməsi və onların inkişaf etmə mexanizminin təyin edilməsi;

- hazırkı dövrdə maliyyə-büdcə siyasətinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətlərinin araşdırılması.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiya işinin əsas tədqiqat obyektini müasir mərhələdə respublikamızın maliyyə-büdcə siyasəti təşkil edir.

Tədqiqat işinin predmeti isə müasir iqtisadi mühitdə maliyyə-büdcə siyasətinin iqtisadi mexanizmi, büdcə-vergi əlaqələrinin nəzəri əsasları və onun əsas problemlərinin mənimsənilməsindən ibarətdir.

Tədqiqat metodları. Bu əsasları iqtisadi tərəqqi, bazar iqtisadiyyatı, həmçinin maliyyə, sahibkarlıq, büdcə məsələlərinin tədqiq olunması ilə maraqlanan ölkənin və xarici ölkələrin iqtisadçı alimləri tərəfindən tərtib edilmiş elmi konsepsiyalar və hipotezlər, AR-nın Konstitusiyası, AR Prezidentinin müvafiq Sərəncamları və Fərmanları, o cümlədən iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin fəaliyyətinin optimallaşdırılması haqqında təsdiq etdiyi uyğun qanunlar təşkil edir.

Dissertasiya işində iqtisadi təhlil, müşahidə, məntiqi ümumiləşdirmə, müqayisə, monoqrafik araşdırma, iqtisadi-riyazi və sair bir sıra tədqiqat metodlarından istifadə olunmuşdur. Tədqiqat prosesində, ölkədə iqtisadi islahatların həyata keçirilməsinə aid sənədlər diqqətli şəkildə təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Mövzuya əsasən problemin tədqiq edilməsi, təhlil edilməsi və hazırlanmasında rəqəm və faktiki informasiyası qaynağı kimi AR Dövlət Statistika Komitəsinin, MN-nin, VN-nin statistik və illik hesabatları, məcmuələrinə, başqa bir çox dövlət qurumlarının hesabat və sənədlərinə, materiallarına, o cümlədən internetdə uyğun iqtisadi tərəqqi göstəriciləri üzrə məlumat bazasına ətraflı olaraq istinad olunmuşdur.

Nəticələrin elmi-praktiki əhəmiyyəti. Maliyyə-büdcə siyasətinin təkmilləşdirilməsi sahəsində müasir elmi-müqai işi kimi müəllifin aldığı elmi nəticələr və buna uyğun şəkildə etdiyi təkliflər nəzəri nöqtəyi-nəzərdən, gələcək dövrlərdə tətbiq olunan maliyyə-büdcə münasibətlərinin təhlilinə dair elmi işlərin, milli iqtisadi inkişaf konsepsiyasının tərtib olunmasında və tədrisdə istifadə oluna bilər.

Tədqiqat işinin praktik cəhətdən faydası isə onun əməli müddəaları, həyata keçirilmiş ümumiləşdirilmələri. maliyyə-büdcə siyasətinin təkmilləşdirilməsi, büdcə xərclərinin səmərəliliyinin artırılması, büdcələrarası münasibətlərin tənzimlənməsi sahəsində edilmiş təkliflərlə təyin edilir.

Dissertasiya işinin həcmi və quruluşu. Dissertasiya işi girişdən, 3 fəsil və 9 paragrafdan, nəticə bölməsi və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı, cədvəl və şəkil siyahılarından ibarətdir .

I FƏSİL MALİYYƏ-BÜDCƏ TƏNZİMLƏMƏSİNİN NƏZƏRİ METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1 BÜDCƏ ÖLKƏMİZDƏ SOSIAL-IQTİSADI TƏRƏQQİNİN MÜHÜM NİZAMLAMANMASI ALƏTİ KİMİ

Hələ keçmiş dövrdən "budget" məvhumu ingiliscədən tərcümədə çanta, torba anlamında istifadə edilmişdir. 18-ci əsrdən indiyə kimi maliyyə kateqoriyası kimi leksikona daxil edilmiş, mahiyyətə xəzinə sözünə bənzəmişdir.

Büdcə – ölkəmizin uyğun dövlət hakimiyyəti və idarələri vasitəsilə dövlətə və bələdiyyələrə xas olan vəzifə və funksiyaları tətbiq etmək üçün gərəkli pul vəsaitinin toplanması və istifadə edilməsi üçün əsas maliyyə sənədidir. Büdcə hesabına dövlət və bələdiyyə idarələri öz vəzifə və funksiyaları tətbiq edir. Nəticədə, dövlət büdcə vəsaiti ilə idarəetmə aparatını və ordunu təmin edir, sosial-mədəni tədbirlər təşkil edir, iqtisadiyyatı nizamlayır və təkmilləşdirir.

Büdcə dövlətin və bələdiyyələrin mühüm maliyyə planıdır və dövlət hakimiyyəti və bələdiyyə idarələrinə onların işlərini görməyə imkan verir. Büdcə dövlətin maliyyə durumunu göstərir və buna əsasən respublika ərazisində vergi siyasətini təyin edir. Büdcə respublika ərazisində milli gəlirin və ÜDM təkrar bölgüsünü təmin edir, pul vəsaitlərinin xərclənməli sahələrini təyin edir, dövlət tərəfindən iqtisadiyyatın nizamlanmasını təmin edir. Büdcə maliyyə qarşılıqlı əlaqələrini göstərən tarixi iqtisadi qrupdur. Onun ərsəyə gəlməsi və tərəqqisi dövlətin yaranması və təşəkkülü ilə birbaşa bağlıdır. Dövlət büdcədən özünün vəzifələrini tətbiq etmək üçün mühüm iqtisadi vasitə olaraq istifadə edir, o cümlədən iqtisadi və sosial siyasəti də yürüdür. Büdcə iqtisadi formada maliyyə sisteminin ayrılmaz hissəsidir, pul əlaqələrini meydana çıxarır və maliyyənin vəzifələrini özündə canlandırır.

Dövlət öz vəzifələrini tətbiq etmək üçün gərəkli ölçüdə maliyyə vəsaitini səfərbər etməli və yararlanmalıdır ki, nəticədə bu xüsusilə büdcə hesabına təmin edilir. Büdcə hesabına maliyyə vəsaitinin yığılması və istismarın edilməsində

dövlətlə hüquqi və fiziki kəslər arasında hər hansı maliyyə əlaqələri yaranır. Sözügedən bu maliyyə əlaqələri dövlətin maliyyə-büdcə siyasəti ilə nizamlanır.

Maliyyə-büdcə siyasəti – müəyyən tarixi mərhələdə cəmiyyətin idarə olunması, iqtisadi-sosial və siyasi funksiyalarının tətbiqi üçün dövlətin mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti təsisatlarının meydana çıxması və səmərəli istifadəsi ilə bağlı şəkildə gördüyü tədbirlər sistemindən təşkil edilmişdir. Dövlətin büdcə siyasəti ilə bağlı bir sıra konsepsiyası mövcuddur. Konsepsiyanın mahiyyəti odur ki, büdcə hər il kompensasiya edilməlidir. Son dövrlərdə milli iqtisadiyyatın dəyişməz olaraq tərəqqi etdirilməsini həyata keçirən büdcə, maliyyə siyasətinin məqsədini ortaya qoyan və hər il kompensasiya edilən büdcə sayılırdı. Ancaq bu problemi bir qədər kökündən və ətraflı gözdən keçirsək məlum olacaq ki, bu cür büdcə dövlətin fiskal siyasətinin əlverişliliyini ya bütövlükdə ləğv edir, ya da onu azaldır. Bunu yaxşı anlamaq üçün həmin durumu gözdən keçirək. Fərz edək ki, iqtisadiyyatda uzunmüddətli işsizlik müşahidə edilir və əhalinin gəlirləri getdikcə zəifləyir. Məlumdur ki, bu vaxt vergilər hesabına büdcəyə nüfuzetmələr azalacaqdır. Hökumət, büdcəni kompensasiya etmək üçün ya vergi səviyyələrini yüksəltməli, ya dövlət xərclərini azaltmalıdır. Ancaq deyilənlər kompleks tələbin lap da azalmasına nədən ola bilər. Büdcə siyasəti ilə bağlı II konsepsiyanın mahiyyəti odur ki, büdcə hər il deyil, iqtisadi tsiklin gedişində kompensasiya edilməlidir. Sözügedən həmin konsepsiyanın məntiqi olaraq şərtləndirilməsi olduqca primitivdir. İstehsal səviyyəsinin aşağı düşməsinə mane olmaq üçün hökumət vergiləri azaldır və dövlət xərclərini yüksəldir, başqa sözlə desək şüurlu şəkildə müvəqqəti büdcə kəsirinin artmasına zəmin yaradır. İstehsal səviyyəsinin yüksəlməsi məqsədinə çatdıqda vergilər artırılır, dövlət xərcləri isə azalır. Büdcədə yaranan müsbət qalıqdan, istehsal azaldığı zaman ortaya çıxan kəsirin “bağlanması” üçün istifadə olunur. Dövlət belə siyasət yürütməklə iqtisadi tsiklin ayrı-ayrı dövrlərində büdcəni kompensasiya edir. Sözügedən həmin konsepsiyayı gerçəkləşdirdikdə yaranan əsas problem odur ki, iqtisadi tsikldə azalma və yüksəliş, vaxtlarına görə ekvivalent olmurlar. Misal

üçün, istehsalın uzun müddətli azalması qısa müddətli artım dövrü ilə əvəzlənə bilər.

Büdcə maliyyə sisteminin mühüm həlqəsi olmaqla özündə dövlətin gəlir və xərclərini, vergiləri və s. cəmləşdirir. Bir ictimai-iqtisadi formasıyadan digərinə keçid zamanı bu kateqoriyaların mahiyyəti dəyişmir. Hazırda hər bir dövlətin ictimai tələbatlarının ödənilməsi üçün onun mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti, yəni büdcəsi olmalıdır.

Uzun dövrlər ərzində maliyyənin tarixi göstərir ki, cəmiyyətin inkişafının heç də bütün mərhələlərində dövlətlərin büdcələri olmamışdır. Demək olar ki, bütün Avropa ölkələrində, həmçinin, Rusiyada hüquqi normalara əsaslanan gəlir və xərclər sistemi mövcud olmuşdur. İlk dəfə olaraq dövlətin öz maliyyə fəaliyyətinə büdcə planlı başlanğıc verdiyi zaman, yəni gələcək dövr üçün gəlir və xərclərin smetasını tərtib etməyə başladığında yaranmışdır.

XVII əsrin sonlarından ilk dəfə olaraq İngiltərədə parlament tərəfindən təsdiq edilən, dövlətin gəlir və xərclərinin planını özündə əks etdirən sənəd büdcə adlandırılmağa başlamışdır.

Bu sənədi büdcə planı adlandırmaq əlbəttə, daha düzgün olardı. Bu sənəd həm də “dövlətin pul gəliri və xərclərinin yazılışı”, “dövlət yazılışı”, “dövlətin gəlir və xərclər smetası” kimi adlandırılır.

Maliyyə mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondlarının yaradılması, istifadəsi və bölüşdürülməsi ilə əlaqədar olaraq yaranan imperativ pul münasibətləri sistemidirsə, büdcə də, öz növbəsində, pul münasibətləri sistemini əks etdirir. Büdcə - büdcə fondunun yaradılması və istifadəsi prosesində yaranan imperativ pul münasibətləri sistemidir.

Yaranan sosial münasibətlər və iqtisadiyyat sahəsində gedən köklü dəyişikliklər öz növbəsində, dövlət fəaliyyətində də dəyişikliklərə səbəb oldu.

Dövlət büdcəsinin və borclarının sürətli artımı dövlət quruluşunun idarə olunmasının demək, olar ki, bütün mərhələlərində onun həyatının əsas ümumi

əlamətlərindən biri olmuşdur. İlk dövrdə bu amirlik xüsusi bir hal kimi qiymətləndirilirdi.

19-cu əsrin başlanğıcında maliyyəçilər stabil dövlətlərin gəlməsi ilə büdcənin yükünün azalacağını düşünürdülər. Ancaq XIX əsrin sonuna yaxın büdcənin yükündə müşahidə edilən böyük artım bu ehtimalların yanlış olduğunu sübut etdi. Belə olduqda planlı fəaliyyətin vacib olması məsələsi ortaya çıxdı. Xərc və gəlirlərin dövlət yazılışlarını rəqəmlər ilə göstərən planlıq hazırlanmasına vasitəçi isə dövlət büdcəsi oldu.

S.Y.Vitte belə qeyd edirdi ki, “büdcənin aşkarlığının tələb edilməsi üçün icra olunması mütləq olan maliyyə qanunu olduğundan qaynaqlanır”. (Мамедов А. 2013: s. 223-227.) Başqa nöqteyi-nəzərdən dövlət maliyyə təsərrüfatının açıq şəkildə həyata keçirilməsi, büdcə fəaliyyətində şəffaflığına dəqiqliyə riayət edilməsi yolu ilə dövlətin iqtisadi tərəqqisi baş verə bilər.

Aydındır ki, dövlət büdcəsi sadə bir sənəd deyildir. Dövlət büdcəsi, o cümlədən, iqtisadiyyatı, hüququ, maliyyəni, eyni zamanda siyasəti də təşkil edir. Büdcənin bu cür çoxşaxəli dövlət büdcəsi strukturunun və “büdcə” anlayışının özünün müəyyən olunması araşdırmasının çətin olmasını səciyyələndirir. Şübhəsiz ki, büdcə anlayışı – çox geniş bir anlayışdır və onu adi yazılışla müqayisə etmək doğru olmazdı.

Araşdırmaçılar büdcənin planlı olmasını xüsusilə qeyd edərək onu dövlətin təsərrüfat yaxud maliyyə planı kimi təyin edirlər. Məşhur alman maliyyəçisi Şansın xüsusi, təqdirəlayiq xidmətlərindən biri onun büdcənin planlı şəkildə tətbiq edilməsini qeyd etməsi hesab edilir. O, öz açıqlamasında yalnız büdcənin faydasını yox, eyni zamanda, büdcə prosesinin özünün izahını da qeyd etmişdir. (Дадашев А.З., Черник ДюГ. 2010: s. 248)

Bir müddət sonra bəzi maliyyəçilər büdcə sözünün birmənalı şəkildə müəyyən olunması ilə yanaşı onun funksiyalılığının açıqlamasını verməyə də çalışdılar. Büdcənin bu özəlliyinə XX əsrin 20-ci illərinin maliyyəçiləri: İ.Boldırev, D.Boqolepo, M.İ Boqolepov və b. xüsusi nəzər salmışlar. Onların

dediyinə görə, "dövlət təsərrüfatçılığı sektorunda büdcə dedikdə, ilk öncə hansısa dövrdə xərclərin və gəlirlərin toplusu, dövlət təsərrüfatçılığının tətbiqi planının rəqəmlər vasitəsilə ifadə edilməsi, xərclərin sərf edildiyi və vergilərin yığıldığı qanun başa düşülür". (Алгебова И., Емцов Р., 2012: s. 320)

"Maliyyə ensiklopediyasında qeyd edilmişdir ki, "büdcə-gəlir və xərclərin dövlət yazılışdır". (Берлин С.И. 2010: s. 256)

Beləliklə, planlılıq büdcənin əsas maddi əlamətidir. Həm nəzəriyyədə, həm də təcrübədə qarşıdakı dövr üçün büdcə dövlət təsərrüfatçılığı planıdır. Dövlət büdcəsi də istənilən planlamanın müəyyən dövr üçün tərtib edilməlidir. Döviöt hesablarının açılması və bağlanması arasındakı dövr maliyyə ili adlandırılır. Ölkələrin əksəriyyətində maliyyə ili təqvim ilinə uyğun olaraq müəyyən edilir. Təqvim ilindən maliyyə ilinin fərqliliyi parlament sessiyalarının çağırış müddətləri, tarixi təcrübə ilə izah olunur.

Büdcə münasibətləri də maliyyə münasibətləri kimi müəyyən edilmiş hüquqi normalar əsasında həyata keçirilir. Büdcə hüququnda bu normalar öz əksini tapmışdır. Büdcə hüququ dedikdə, dövlətin ali subyekti kimi xalqın Öz nümayəndələri ilə büdcə layihəsinə baxış, onun təsdiqi və icrasına nəzarət hüquqlarının məcmusu başa düşülür. Beləliklə, büdcə hüququ büdcənin tərtibi, müzakirəsi, təsdiqi və icrası asılılığını müəyyən edən qanunların məcmusu kimi anlaşılır.

Büdcə öz təbiətinə görə həmçinin siyasi sənəddir. Buna görə də, əksər büdcə qaydaları sırf siyasi xarakter daşıyır.

Dövlətin büdcəsinin sosial-iqtisadi inkişafda istifadəsi bu sahədə yaranan münasibətləri tənzimləyən sosial-hüquqi normaların mövcudluğunu labüd edir. Büdcə bu normalar əsasında formalaşdırılır. Onlar dövlət büdcəsinin yaradılması, istifadəsi və bölüşdürülməsi prosesində yaranan ictimai münasibətləri tənzimləyir.

Ölkəmizin dövlət büdcəsi dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri təsisatlarının qurulması və istismarının mühüm maliyyə planıdır.

Dövlət büdcəsi hökumətin funksiyalarının tətbiqi ilə bağlı olan xərclərin maliyyələşdirilməsini həyata keçirir. Dövlət maliyyəsinin bundan sonrakı həlqəsi büdcədənəknar məqsədli dövlət təsisatlarıdır. Büdcədənəknar təsisatlar sosial, eyni zamanda istehsal xarakterli olurlar. Büdcədənəknar təsisatlar kəskin təyinatə sahibdir. Onların əmələ gəlməsində əsas məqsəd əhaliyə sosial xidmətin böyüdülməsi, infrastruktur sektorların tərəqqisinə təkan verilməsi, iqtisadiyyatın mühüm sahələrinin əlavə vəsaitlə təmin olunması və s. olmuşdur.

Dövlət büdcəsi iqtisadiyyatın tərəqqisində əsas mexanizmdir. Onun vasitəsi ilə dövlət milli gəlirin paylaşdırılmasını həyata keçirməklə, təsərrüfatçılığın nəticələrinə təsir göstərir, ictimai istehsalın strukturunu dəyişdirir. Dövlət büdcəsi gəlir və xərclər olaraq 2 bölməyə ayrılır. Gəlir bölməsində şirkət və qurumlardan, əhalidən və s. qruplardan əldə edilən ayrı-ayrı növ vergilər və başqa gəlirlər, xərclər bölməsində isə sosial-mədəni tədbirlərin, iqtisadiyyatın, idarəetmənin maliyyələşdirilməsi və sair xərclər qeyd edilir. İqtisadiyyatın nizamlanması üçün büdcə vasitəsindən yararlanmaq dövlətə məxsus pul vəsaitinin manevr etməsi ilə təmin edilir.

Büdcə prosesi qarşısında aşağıda sadalanan mühüm vəzifələr durur;

- qarşdakı məqsədlərə nail olmaq üçün bütün maliyyə və maddi ehtiyatların maksimum aşkar edilməsi;

- büdcə gəlirlərinin ayrı-ayrı vergi növləri və digər ödəmələr üzrə müəyyənəşdirilməsi;

- ümumdövlət əhəmiyyətli tərtiblərin büdcə üzrə nəzərdə tutulmuş fasiləsiz olaraq maliyyələşdirilməsi baxımından məqsədli büdcə xərclərinin təyin edilməsi;

- mövcud inflyasiya tendensiyalarının iqtisadiyyatda aradan qaldırılmasına və milli pul vahidinin dayanıqlılığının təmin edilməsinə istiqamətlənmiş maliyyə siyasətinin ümumi proqramı ilə büdcənin uyğunlaşdırılması;

- büdcə kəsirinin iqtisadi cəhətdən özünü doğrultmuş mənbələr hesabına azaldılması və aradan qaldırılması;

- büdcə gəlirlərinin İqtisadi regionlar, təsərrüfatlar arasında yenidən bölüşdürülməsi vasitəsilə, müxtəlif səviyyəli büdcələrin balanslaşdırılması məqsədilə büdcə tənzimlənməsinin həyata keçirilməsi;

-perspektiv büdcə proqnozlaşdırılmasının səmərəliliyinin artırılması;

- yaranan öhdəliklərin hüquqi və fiziki şəxslərin maliyyə fəaliyyəti nəticəsində yerinə yetirilməsi üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi;

- bələdiyyələrin və Azərbaycan Respublikası subyektlərinin büdcə hüquqlarının bərabərliyi;

- bələdiyyələrin və Azərbaycan Respublikası subyektlərinin minimal büdcə təminatı səviyyəsinin bərabərləşdirilməsi;

- aşağı səviyyəli büdcələrin dövlət büdcəsi ilə qarşılıqlı münasibətdə bərabərliyi;

- müxtəlif səviyyəli büdcələrin müstəqilliyi.

Fikrimizcə, regionların büdcə təminatına görə kəskin diferensiasiyası, vergi ödəmələrinin toplanmasını, yüksəlməsini, real stimullarının olmamağın, regional büdcə vəsaitlərinin, o cümlədən, transferlər formasında əldə olunan vəsaitlərin qeyri səmərəli istifadəsini hazırda fəaliyyətdə olan büdcələrarası münasibətlər sisteminin əsas çatışmazlıqları sırasına aid etmək olar.

Əlaqələndirilmiş transfertbrin, yəni konkret məqsədlər üçün istiqamətlənmiş və mərkəzlə regionlar arasında razılaşdırılmış transfertbrin büdcəbrarası münasibətlərin təkmilləşdirilməsi üçün artırılmasını təklif etmək daha məqsədəuyğun hesab edilərdi. Əlaqələndirilmiş transfertlər - hökumət ilə subyektlərin icraedici hakimiyyət orqanları arasında bağlanmış və vəsaitlərin məqsədli istifadəsi üzərində ciddi nəzarətin aparılması nəzərdə tutan müqavilələr əsasında təqdim edilən transfertlərdir. (Харистенко В.Б. 2012: №8, s. 4-14)

Ayrırmaların qeyri-məqsədi transfertbrin səviyyəsinin aşağıdakı transfertlərdən asılılığını təyin etmək təklif olunur:

- nəzarət üçün regionda büdcə prosesinin açıqlığı;
- bələdiyyə və mərkəzi büdcə vəsaitlərinin istifadəsinin səmərəliliyi;
- regionda həyata keçirilən büdcə gəlirlərinin səfərbərliyə alınmasının gücləndirilməsi üzrə tədbirlərin səviyyəsi;
- dövlət proqramlarının reallaşdırılmasında regional hakimiyyət orqanlarının öz ərazilərində iştirak səviyyəsi.

Büdcə tələbatlarının və onun xərclərinin səmərəliliyinin gücləndirilməsi, ümumiyyətlə gəlir mənbələrinin möhkəmləndirilməsi, aşağı səviyyəli büdcələrə maliyyə yardımının göstərilməsi xərc səlahiyyətlərinin sərhədləşdirilməsinə və büdcə sisteminin səviyyələri arasında məsuliyyətə əsaslanmalıdır.

1.2 Ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqisi sistemində maliyyə-büdcə nizamlanmasının nəzəri əsasları

Dövlətin sərf etdiyi xərclərinin çoxalması büdcə ayırmalarından istifadə edilməsinin əlverişliliyinin effektiv olaraq yüksəldilməsi və ya vergi daxilolmalarının maksimum səviyyəsi nəticəsində həyata keçirilir. Vergi daxilolmalarının artım göstərməsi isə daha çox istehsal sahəsinin böyüməsi, məhsul istehsalının çoxalması prosesində müşahidə edilir. Bu zaman vergiyə cəlb etmə bazası böyüdüyündən vergi yükünü çoxaltmaq çox mühüm deyildir. Xərclərin çoxalma sürəti gəlirlərin çoxalma sürətindən çox ola bilməz və bu nisbətə dövlət ciddi şəkildə nəzarət etməlidir. Dövlət bu cür bir siyasətin yeridilməsindən ötrü uzunmüddətli minvestisiya qoyuluşları proqramına sahib olmalıdır.

Bir qayda olaraq iqtisadi artım siyasəti dövlət tənzimlənməsinin milli valyutanın devalvasiyası kimi elementini özündə birləşdirir. Qiymətlərin səviyyəsi devalvasiya nəticəsində enir və buna müvafiq olaraq istehsal və satış xərclərini azaltmaqla onun dünya bazarında rəqabət qabiliyyətliliyini yüksəldir. Lakin eyni zamanda əmək haqqının səviyyəsi azaldığından daxili istehlak sıxılır. Devalvasiya idxalın bahalaşmasına və əksinə, ixracın isə ucuzlaşmasına, xarici dövlət borcunun ölçülərinin artmasına səbəb olur. (Б.А.Райзберг, 2011, s. 389-410)

Tədiyyə balansının normal vəziyyəti üçün ixracın səviyyəsi idxalın səviyyəsini üstələməli və xarici dövlət borcuna artan xidmət xərclərini ödəməlidir.

Monetarist məktəbin üzvlərinin fikrincə azad qiymət yaranmasının yekun nəticəsi təklifin və tələbin balanslaşdırılmasıdır. Keynsçiliyin tərəfdarları belə düşünürdülər ki, qiymətlər demək olar ki, hərəkətsizdir. Bu səbəbdən də qiymətlərin dəyişdirilməsi bazar konyunkturunda doğru istiqamət qismində qəbul edilə bilməz.

Monetaristlər qiymətlərin səviyyəsi ilə pul axını arasında sıx bağlılıq olduğunu hesab edirlər. Bu səbəbdən də əgər büdcə kəsiri emissiya hesabına ötürülsə, bu inflyasiyanı və qiymətlərin artımını stimullaşdıracaqdır. Bu mənfi

halın qarşısını almaq üçün Mərkəzi Bank pul kütləsinin səviyyəsini ciddi nəzarətdə saxlamalıdır. Tədavüldə olan ümumi pul kütləsi üzərində nəzarətdən başqa likvid ödəmə vəsaitlərinin müəyyən strukturunun saxlanılınası da zəruridir.

Keçmiş filosoflar (Aristotel və Ksenofont) ölkənin gəlir qaynaqlarını rəngarəng etməyi istəməlidir. Onların ardınca orta əsrlər filosofları (F.Akvinsi) öz elmi əsərlərində hakim dairələri vətəndaşları ancaq fəvqəladə hallarda ölkəyə «dəstək» olaraq vergiyə çəkməyə səsləyən maliyyə əxlaqı mövzusunda məsləhətlər verirdilər. Ticarət kapitalizminin yaranması və tərəqqisi anlaşılmış maliyyə təsərrüfatlarının vacibliyi, dövlətin sərf etdiyi xərcləri və gəlirlərinin bir-birindən ayrılması, o cümlədən vergilərin ölkənin daimi gəlir qaynağı olması ilə nəticələndi.

17-ci əsrdə merkantalistlərin (T.Hobbs və D.Lokk) vergi növlərindən hansı birinin - birbaşa, hansı birinin vasitəli olduğunu araşdırmaqla yanaşı, iqtisadiyyat və eyni zamanda vergi ödəyicisi üçün daha səmərəli olan vergiyə cəlb etmə obyektlərini (torpaq, əmlak) təklif etdilər. Fiziokratlar 18-ci əsrin II yarısında (O.Mibaro, F.Kene, A.Tyuqo) ilk dəfə olaraq vergiyə cəlb etmənin ədalətliliyi, vergi yükünün təyin olunması, gəlir qaynaqları haqda məsələ qaldırdılar.

A.Smit ilk dəfə dövlət maliyyəsinin tədrici tərəqqisi mövzusunda təlim formalaşdı. Vergi sisteminin inkişaf etməsi ölkənin tərəqqisinin yüksək səviyyəsində müşahidə edilir. A.Smit onu azad təsərrüfat subyektlərinin əldə etdiyi gəlirlərinin sisteməlik və müəyyən dərəcədə sadələşdirilmiş olması kimi dəyərləndirir və vergiyə cəlb etmənin 4 prinsipini vermişdir:

1. müəyyənlik
2. əlverişlilik
3. bərabərlik
4. ucuzluq.

Klassik alimlər J-B Sey, U.Petti və məşhur iqtisadçıları C.Mill, D.Rikardo tərəfindən tələbin təklifi yaratdığı və onlardan müəyyən birinin – o birini üstələdiyi vaxt istehsalçıların xalq təsərrüfatının inkişafdan qalmış sektorlarına keçirilməsi

metodu vasitəsilə iqtisadiyyatı dayanıqlı sistem adlandırıldılar. (Пушкарева В.М., 2013: s. 254).

Dövlət ancaq özünün mülkiyyətçilik hüququnun müdafiə edilməsi funksiyasını icra etməklə müstəqil bazarın iqtisadi tərəqqisini etdirilməsində vergilər qeyd edilən məqsədlərə nail olunmasından ötrü dövlət xərclərinin ötürülməsi mənbəyi rolunu icra edirlər. Lakin cəmiyyətdə iqtisadi münasibətlərin mürəkkəbləşməsi, obyekt tsiklik proseslərin gedişi ilə bağlı olaraq klassik təlimin korrektə olunmasına, dövlətin rolunun dəqiqləşdirilməsinə, onun iqtisadi proseslərə təsirinin müəyyənləşdirilməsinə, həmçinin vergiyə cəlbətmənin sosial-iqtisadi sərhədlərinin tənzimlənməsinə tələbat duyulurdu. Bu zaman yeni elmi nəzəriyyələr meydana çıxdı. İqtisadi fikrin iki əsas istiqaməti - keynsçilik və neoklassik nəzəriyyələri yarandı.

Keynsçilik nəzəriyyəsi iqtisadiyyat sahəsinin fəaliyyət komponentlərinin təhlil edilməsini özündə ehtiva edərək dövlət tənzimlənməsinin mühüm makroiqtisadi meyllərini tədqiq etdi. Sözüünü etdiyimiz bu nəzəriyyə dövlət tənzimlənməsinin ayrı-ayrı üsulları hesabına istehsal edilmiş məhsulun satışa çıxarılması şəklində “səmərəli tələbin” ortaya çıxması vacibliyini bir daha göstərir. C.Keynsdən əvvəl iqtisadçılar belə düşünürdülər ki, milli sərvətin təməli qənaətcillikdən ibarətdir. C.Keyns isə belə hesab edirdi ki, dövlət investisiya axınının daha da intensivləşməsində yalnız öz pul-kredit siyasəti ilə yox, eyni zamanda hər hansı uyğun bir vergi sistemilə yeridilən büdcə siyasəti vasitəsilə xüsusi rol oynaya bilər.

C.M.Keyns vergiyə cəlbətmə progressivliyinin tərəfdarı idi. O, progressiv vergi sisteminin kapital qoyuluşlarına istehsal riskini stimullaşdırdığını hesab edirdi. Sadəcə olaraq tam məşğulluq mühitində iqtisadi artım əhalinin pul yığımlarından asılılığın müəyyən edir - onun nəzəriyyəsinin əsas müddəası idi. Əgər bu yoxdursa, iri həcmli əmanətlər iqtisadi artıma əngəl yaradacaqdır, ona görə ki, onlar istehsala qoyulmur və passiv gəlir mənbəyidirlər. (Keynes, J.M., 2013:..s.258)

C.M.Keynsə görə vergilər iqtisadi sistemdə “qurulmuş elastiklik mexanizmləri” kimi fəaliyyət göstərir. Onun fikrincə, yüksək vergilər iqtisadi həyatda iqtisadi kateqoriya olmaqla büdcənin ayrılmaz hissəsi kimi iqtisadiyyatın balanslaşdırılmasına təsir göstərməklə müsbət rol oynayırlar. Belə ki, vergi daxilolmalarının azalması büdcə gəlirlərini də azaldır və iqtisadi dayanıqsızlığı gücləndirir: Keynsin fikrincə büdcəyə vergi daxilolmaları ancaq vergi dərəcələrindən yox, o cümlədən progressiv şkala üzrə cəlb olunan gəlirlərin səviyyəsindən də xeyli asılıdır.

Neoklassik nəzəriyyə azad rəqabət və təbiiyyətə əsaslanır. Dövlət tənzimlənməsi metodlarına müxtəlif yanaşma bu iki təlimin fərqli cəhətidir. Neoklassik nəzəriyyəyə görə dövlət müdaxiləsi bazarın təbii özünü-tənzimləmə qanunlarına mane olmamalıdır.

Neoklassik modelin yaradıcısı olan C.Mili dövlətə iqtisadi proseslərin nizamlanmasında xüsusi bir yol seçirdi. Ancaq Mərkəzi Bankın həyata keçirdiyi pul-kredit siyasətinə üstünlük verməkdə və büdcə-vergi siyasətini çıxmaq şərtilə neoklassiklər düşünürdülər ki, bu yolla gəlirlərin təkrar bölgüsünün əlverişli mexanizmi ortaya çıxacaqdır.

Neoklassik nəzəriyyədə, 2 istiqamət tərəqqi etmişdir:

1. təklif iqtisadiyyatı nəzəriyyəsi
2. monetarizm.

Vergi yükünün azaldılması və eyni zamanda müəssisələrə vergi güzəştlərinin təqdim olunmasını təklif iqtisadiyyatı nəzəriyyəsi irəli sürür. Bu istiqamətin dəstək olanların dediyinə görə, yüksək vergilər investisiyalaşdırma siyasətini, istehsal sahəsinin böyüdülməsini və yeniləşdirilməsini, sahibkarlıq təşəbbüsünü sıxır.

A.Smitin fikrincə, dövlət vergilərinin azaldılmasından daha çox qazanc əldə edir, nəticədə vergilərdən azad olmuş pul vəsaitlərindən əlavə gəlir qazanırlar ki, belə olduqda da dövlətə vergi ödəyəcəkdir. Ödəyicilər həvəsli bir şəkildə bu

verginə ödəyəcəklər, dövlətə ağır vergi yükünü ifadə edən vergidən yayınan vəsaitlərə əsaslanan cərimələrin yığılmasına vəsait xərcləməyəcəkdir.

Keçən əsrin 70-ci illərində 20 ölkə əsasında iqtisadi yüksəlişlə vergi yükü arasında asılılığın təhlili göstərir ki, yüksək vergilər tətbiq edilən dövlətlərdə investisiyaların səviyyəsi aşağı vergi dərəcəsi tətbiq olunan dövlətlərə nisbətən təxminən on dəfə azalmışdır. Doğrudan da mənfəətin büdcəyə daxil olan qisminin optimal miqdarı müəyyən edilməlidir. Minimal vergi dərəcələri olmamalıdır. Çünki tənzimləyici olmamaqla yanaşı, ictimai təsərrüfatın normal fəaliyyəti risk altında olacaqdır.

Amerikalı iqtisadçı M.Fridman tərəfindən işlənmiş monetarizm nəzəriyyəsinə görə dövlətin iqtisadi proseslərə müdaxiləsi yalnız tədavüldə olan pulların tənzimlənməsilə məhdudlaşdırılmalıdır. Bu nəzəriyyədə həmçinin vergi dərəcələrinin azaldılmasına üstünlük verilir.

K.Marks büdcənin gəlir qismini öyrənərkən belə yazırdı ki, “Romada, onun maksimum tərəqqisi dövründə büdcə gəlirlərinin əsası natural vergilərdən ibarət idi. (Лавров А., 2009: с. 38-54) Torpaq rentası o dövrdə natural formada daxil olurdu və ancaq feodalizm dövrünün axırında yavaş-yavaş pul şəklini aldı. Beləliklə, yavaş-yavaş yoxsullaşan varlı ailələrin yetərinə güclü müqaviməti hesabına vergilərin yığılması daha da ciddi hal aldı. Belə ki, təzə vergilərin tətbiqi üçün bəzi hallarda onilliklər tələb edilirdi. Sözügedən dövrdə əmtəə-pul əlaqələrinin formalaşması və tərəqqi etməsi, bank işinin və ticarətin möhkəmləndirilməsi zamanı yavaş-yavaş pul şəklini alan vergilər və eyni zamanda gömrük rüsumları yarandı. Ancaq dövlət maliyyəsinin hökmdar maliyyəsidən ayrılmamağı, zadəgan və ruhanilərin vergilərindən azad olmaları, ölkələrin davamlı olaraq müharibələr etməsi ilə əlaqədar hər yerdə pul qıtlığı müşahidə edilirdi.

Vergi verənlərə müraciətlər, onların izlənməsi, təzə vergilərin istifadəsi belə kəsrin artmasına mane ola bilmirdi. Buna görə məhdud da olsa, dövlət vergi tənzimlənməsinin qazandırdığı avantajlardan faydalanmağa başlayır. Ancaq vergi sistemlərinin qaydaya salınması üzrə dövlət tədbirlərinin əsas məqsədi yalnız

iqtisadiyyatın tərəqqisinə təsir etmək deyildi: bu dövrün əsas vəzifələrindən biri pul arın vergi verəndən dövlət xəzinəsinə keçməsinə iştirak edən vasitələrdən azad olmaq zərurəti idi. Dövlətin vergi sisteminin mərkəzləşdirilməsi cəhdinin parlaq nümunəsi kimi ilk addımları dövlətin rəqibinə gömrüyün və aksiz vergisinin, Hollandiyada olduğu kimi tətbiq edilən “istehlak vergisinin verilməsi”ni nəzərdə tutan “İngilis islahatını” göstərmək olar. Rusiyada vergi yığımlarının nizama salınmasına dəfələrlə cəhd edilməsinə baxmayaraq 1862-ci ildə təhkimçilik hüququ ləğv edildikdən sonra ciddi islahat keçirildi. V.A.Tatarinov bu islahatı büdcə islahatı adlandırırdı. O, bu islahatı ayn-ayrı nazirliklər tərəfindən büdcə məqəllərinin tərtib edilməsinin nizama salınması, şərab iltizamları sistemi əvəzinə o dövr üçün yeni olan şərab aksizlərinin tətbiq edilməsini nəzərdə tuturdu; digər vergilər - töycü və qan vergiləri, içkixana və gömrük rüsumları, duz vergisi, tütün aksizli və s.-də öz inkişafını tapmışdır.

Almaniyada F.List ilə birgə milli iqtisad məktəbinin bütün alimləri də vergi qoymadan, əsasən də rüsumlardan, milli sənayenin yaratmaq üçün istifadə olunmasını vacib hesab edirdi.

19-cu əsrdə və 20-ci əsrin başlanğıcında büdcəyə gələn daxilolmaların 80-90%-i vergiyə aid olurdu. Nəticədə, Böyük Britaniyada 1880-ci ildə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin – 91 %, RF-da - 81,9, Amerikada (1906-1910-cu illər) – 92 %-ni vergidən ibarət idi.

Qərb iqtisadçıları, fikrimizcə, maliyyə siyasətinin dəqiq təyini verimirlər. Belə ki, Stenli, Fişer, Rudiçer* Dombuş və Riçard Şmalenzi maliyyə siyasətini ayrıca müstəqil bir anlayış kimi qəbul etmirlər. Həmçinin onlar bu məsələnin tədqiqi zamanı onu fiskal siyasət (büdcə) anlayışının genişləndirilmiş forması kimi nəzərdən keçirirlər. Onların yazdıqlarına görə, fiskal siyasət mahiyyətinə görə, dövlətin xərcləri və gəlirləri üzrə qəbul etdiyi qərarlardır. Digər xarici iqtisadi məktəblərin nümayəndələri də analoji olaraq bu məsələni nəzərdən keçirirlər. Kempell R.Makkonneu və Stenli L.Bıyu maliyyə və fiskal siyasət anlayışlarını hökumət tərəfindən vergiyə cəlb etmə və dövlət xərcləri üzrə dəyişikliklərin həyata

keçirilmə ardıcılığı kimi müəyyən etməklə eyniləşdirirlər. Şübhəsiz ki, belə bir şərh maliyyə siyasətinin mahiyyətinin aydınlaşdırılmasında bir sıra qeyri-müəyyənliklər yaradır. (Макконнелл К.П.. 2010: s. 391-410)

Bu məsələnin müəyyən edilməsi zamanı marksistlərin baxışları daha əsaslandırılmış görünür. Onlar fiskal siyasət dedikdə, ilk növbədə, dövlətin öz funksiyalarını yerinə yetirmək məqsədilə maliyyə resurslarının stabilləşdirilməsi, bölüşdürülməsi və istifadəsi üzrə dövlət tədbirlərinin məcmusunu nəzərdə tuturlar. Eyni zamanda onlar maliyyə siyasətinin sosial yönümlülüüyü və münasibətlərin səmərəliliyinə təsiri Ölkənin ictimai-siyasi quruluşu, iqtisadi inkişafın obyektiv qanunauyğunluqları ilə təyin edilməsi məsələsini də qeyd edirdilər. Fikrimizcə, marksist məktəbin şərhində də bəzi qeyri-müəyyənliklər mövcuddur. Belə ki, onlar fiskal siyasətə burjua dövlətinin müəyyən sosial-iqtisadi məqsədlərə çatmaq üçün hökumət gəlirlərinin və xərclərinin tənzimlənməsi üzrə maliyyə tədbirlərinin məcmusu kimi baxırlar və burada burjua dövlətinin iqtisadi funksiyalarının maliyyə aspektləri öz əksini tapır.

Bundan başqa, maliyyə siyasətinin marksist izahında da, dəqiqlik yoxdur. Çünki praktiki olaraq fiskal siyasətin fəaliyyət dairəsi maliyyə siyasətilə üst-üstə düşür və maliyyə resurslarının tənzimlənməsi və bölüşdürülməsi üzrə dövlət tədbirlərinin məcmusu kimi qiymətləndirilir. Bu anlayışların eyniləşməsi onunla izah olunur ki, bölüşdürmə zamanı gəlirlərin və xərclərin idarə edilməsi nəzərdə tutulur və nəyi isə bölüşdürmək üçün əvvəlcə nə isə əldə etmək lazımdır.

Rusiya Federasiyasından olan iqtisadçıların maliyyə siyasətinin mahiyyətinin izah edilməsində çox əməkləri olmuşdur. Prof. V.V.Lavrov maliyyə siyasəti haqda izahat verərkən onun istehsalın uçota alınması ilə və nəzarətlə, əməyin dəyəri və məhsulların bölgüsü ilə əlaqəsini mütləq şəkildə vurğulamışdır. O dövrlər maliyyə siyasəti iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi istiqamətində vacib faktor kimi götürülürdü və iqtisadi cəhətdən yeniliklər üçün vəsaitlərin mərkəzləşdirilməsi ilə əlaqələndirilirdi. Məşhur iqtisadçı İ.V.Levçuk isə maliyyə siyasətinin istehsalın səviyyəsinin artmasında çox böyük rol oynadığını

vurğulayaraq deyirdi ki, siyasət maliyyə vəsaitlərinin paylaşdırılması və istifadə olunmasında demokratik uyğunlaşma yarada bilər.

Hesab edirik ki, M.K.Şeremetyev özünün “SSRİ maliyyəsi” əsərində məsələnin tam şəkildə tədqiq etmişdir. Məsələnin məzmununa müəllif 2 cür təyinat verir: maliyyədən istifadə zamanı dövlət fəaliyyətinin mühüm istiqamətləri və mijfftyənin mərkəzləşdirilmiş ifadəsi. Beləliklə, maliyyə siyasətim bir çox sovet iqtisadçıları ilk növbədə, əmtəə istehsalının iqtisadi qayda-qanunlarının dəyər, pul şəklində reallaşdırılmasında maliyyədən istifadə siyasəti, iqtisadiyyat sahəsində pul münasibətlərinin maliyyə sistemi köməyilə ifadəsi şəklində təhlil edilir.

Kapitalın inkişafı ilə maliyyə siyasətinin və sistemli olaraq həyata keçirilməsi tələbatı meydana çıxmışdır. Maliyyə siyasəti proqramlarının tərtib edilməsi və həyata keçirilməsinə bilavasitə təkan verən iqtisad: həyata dövlətin aktiv müdaxiləsi olmadan bazar sisteminin öz-özünü tənzimləmə xüsusiyyətini də altına qoyan ayrı-ayrı illərdə yaranan iqtisadi böhranlardan sonra verildi. Maliyyə siyasəti prinsipləri özünün nəzəri əsasları C.M.Keynsin və onun ardıclarının tədqiqatlarından sonra tapdı. 30-40-cı illərdə maliyyə siyasətinin əsas vəzifələri yüksək təsərrüfat aktivliyinin saxlanılmasına və ödəmə qabiliyyətli tələbin genişləndirilməsinə yönəldilmişdir. Artıq 60-cı illərdə yüksək məşğulluq səviyyəsinin əldə edilməsi və iqtisadi artım templərinin səviyyəsinin yüksəldilməsinin stimullaşdırılması maliyyə siyasətinin əsas vəzifələri idi. 70-ci illərdə isə əvvəlki vəzifələrin saxlanılması ilə yanaşı inflyasiya tədbirlərinin həyata keçirilməsi maliyyə siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri oldu.

İqtisadçılar maliyyə siyasətinin vəzifələrini üç cür dəyərləndirir:

1. iqtisadi artım siyasəti - ölkədaxili məhsulun artırılmasına və məşğulluq səviyyəsinin artmasına yönəldilmiş maliyyə tədbirləri sistemidir.
2. stabilləşdirmə siyasəti - özündə dövlət xərclərinin artımı və vergi yükünün azaldılması fikrini təsdiqləyir. Stabilitləşdirmə siyasəti ilə həvəsləndirici yaxud bunun əksinə məhdudlaşdırın maliyyə siyasəti arasında böyük fərqlər olduğundan eyniləşdirmək düzgün deyil.

3. işgüzar interaktivliyin məhdudlaşdırılması siyasəti.

Müasir dövrdə balanslaşdırılmış büdcə alınmışdırsa, maliyyə siyasəti gələcək dövrlərdə tənəzzül etdikdə büdcə kəsirinin örtülməsi istiqamətində hazırlanmalıdır. Dövlət fiskal siyasət və dövlət tədbirlərindən tərəqqi səviyyəsini, başqa sözlə desək, məhsul buraxılışı istehsalının həcmi və qiymətlərin səviyyəsini olduğu kimi saxlamağa çalışırsa, dövlət tərəfindən stabitləşdirici siyasət həyata keçirilir.

1.3 Maliyyə-büdcə tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri və əsas metodları

Maliyyənin əsas funksiyası olan tənzimləyici funksiyasının praktikada gerçəkləşmə faktorlarını analiz edərkən maliyyə təsirinin makroiqtisadi əsaslarını dəqiqləşdirmək çox vacibdir.

Maliyyənin iqtisadi kateqoriya şəklində mövcud olmasını daha konkret dövlət xərcləri səciyyələndirir.

Dövlət xərcləri - bütövlükdə cəmiyyətin məcmu tələbatlarını ödəmə məqsədilə İstehsala, maddi nemətlər və xidmətlərin əldə edilməsinə sərf edilən xərclərdir. Həmin xərclər, dövlətin resurslarının ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə bölgüsü və istifadə edilməsi ilə əlaqədar iqtisadi əlaqələri bildirir.

Dövlət xərclərinin kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikalarının fərqliliyi bəzi faktorlarla; ölkənin tərəqqi səviyyəsi və inzibati-ərazi bölgüsü; dövlət strukturu və funksiyaları; dövlətin iqtisadiyyat və sosial sahə ilə əlaqə şəbəkəsinin böyüklüyü və s. ilə şərtlənir.

Dövlət xərcləri də cari (dövlət istehlakı və transfertlər) və kapital xərclərinə (dövlət investisiyaları) bölünür ki, bu da maliyyənin təkrar istehsal parametrlərinin dinamikasına təsirini qiymətləndirmək baxımından çox əhəmiyyətlidir. Dövlət xərclərinin özü insanlara xidmət (şəxsi gəlirlər) və kapitala xidmət (cari qoyuluşlar və investisiyalar) kriteriyalarına görə təsnifləşdirilə bilər və bu onların istehsalda və məcmu məhsul istehlakındakı payını ayrıca nəzərə almağa imkan verir.

Dövlətin digər funksiyalarının da reallaşması prosesində, məsələn, sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və s. sahələrə subsidiyalar və ya onların kreditləşdirilməsi, dövlət borclarının və ya ona faizlərin ödənilməsi həyata keçirilərkən bazar konyunktura əhəmiyyətli dəyişikliyə məruz qalır. Bu xərclərin ölçülərindəki hər hansı dəyişikliklər bütövlükdə investisiya prosesinə, məcmu tələb və təklifin strukturuna təsir edir.

İdarə və ya institusional meyarlara görə təsnifatda ayn-ayn nazirliklər, komitələr, idarələr, dövlət və bələdiyyə qurumlarına ayrılan vəsaitlər göstərilir.

Burada dövlət xərcləri hakimiyyət orqanlarının iyerarxik strukturlarından, dövlət quruluşunun bölgüsünün xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müxtəlif əlamətlərinə görə də bölüşdürülür.

Dövlət xərcləri məcmu tələbin formalaşmasının zəruri ünsürü kimi istehlak xərcləri və investisiyalara qoşularaq, sən nəticədə, məcmu milli məhsulun təkrar istehsalın bütün subyektlərinin birgə istifadəsinə xidmət edən hissəsini ifadə edir. İqtisadi baxımdan ümumdövlət pul vəsaitləri fondunun xərclənməsi prosesində həyata keçirilən maliyyə tənzimlənməsi məcmu tələbin ölçülərini və prioritetlərini dəyişməyə, cəmiyyətin toplara gəlirlərinin onun üzvləri arasında bölüşdürülməsinə düzəlişlər etməyə qabil bir iqtisadi alət kimi çıxış edir. Məhsulün istehsalı və istehlakına belə müdaxilə sayəsində, təkrar istehsal parametrlərinin dinamikasına, məcmu tələb və təklif arasında nisbətlərin formalaşmasına, istehsal sahələri ilə təbii komplekslər arasında münasibətlərin xarakterinə, dövlətin iqtisadi potensialı ilə onun iqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsinə, sosial-iqtisadi inkişafın bütövlükdə ölkə və onun ayn-ayn regionları üzrə vəziyyətinə birbaşa təsir etmək mümkün olur.

Dövlətin əldə etdiyi gəlirlərin yenidən istehsal prosesinə göstərdiyi təsiri təhlil edərkən vergi yüklərini: vergi daşıyıcılarının xarakterinə, vergi qoyma obyektinə əsasən - birbaşa və dolaylı; vergi tutma idarəsi və bu vəsaitin sərəncamçısına görə - regional, yerli, mərkəzi dövlət; istifadə edilmə formasına görə - xüsusi və ümumi; vergi səviyyəsinə görə - progressiv, regressiv, proporsional vergilərə ayrılırlar.

Birbaşa vergilər qabaqcadan hüquqi yaxud fiziki şəxslərin gəlirlərindən və onların mülkündən məlum siyahı və kadastr üzrə çıxılır və tədiyyəçi ilə bu işdə məsuliyyət daşıyan orqan arasında birbaşa əlaqə ortaya çıxır.

Dolaylı vergilər (ƏDV, aksizlər, satışdan əldə edilən vergilər, lisenziya, qeydiyyat, reklam vergiləri, gömrük vergiləri) məhsul və xidmətlərə qiymətlərlə əlaqədardır, bu vergilər tarifi və qiymətin tərkib ünsürü hesab edilir və həmin mal və xidmətlər reallaşdınlarkən tutulur. Onu ancaq konkret istehlakçı ödəyir, özü də dolaylı yolla, yəni bu tipli vergi münasibətlərinin subyektivi olan mal və xidmət

satıcıları vasitəsilə ödəyir. Fəaliyyət növünə, mal və xidmətlərin çeşidinə görə dolayı vergi tutulan obyektlər arasında fərqlər kifayət qədər çoxdur. Verginin real daşıyıcısı vasitəçi olduğuna görə onun üzərinə düşən vergi yükünü hiss etmir. Dolayı vergi qoyma yığıma, investisiyalara, iqtisadi səmərəlilik prinsiplərinin reallaşmasına daha əlverişli şərait yaradır. Ona görə də bu vergi növünü ödəməyə müqavimət daha az olur, hətta olsa belə, bu ancaq qiymətlərin yüksəlməsində özünü göstərir. Dolayı vergilər birbaşa vergilərdən daha çox fiskal funksiyanı yerinə yetirir. Birbaşa vergilər ödənilməsi ictimai rəydən, onu ödəyənin davranışından da asılıdır.

Dövlət büdcəsi gəlirlərinin bütün növləri istisnasız olaraq bu və ya digər dərəcədə istehsal subyektlərinin fəaliyyətinə, onların sosial-iqtisadi nəticələrinə təsir edərək, bu proseslərin tənzimlənməsində həlledici rol oynayır. Buna görə də onların müəyyən iqtisadi göstəricilər qrupuna təsir istiqamətləri üzrə təsnifləşdirilməsi şərti xarakter daşıyır.

Bu və ya digər sahədə qiymətlərin nisbi səviyyəsinin artımı onun maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşmasına dəlalət etmir, belə ki, müəssisədə sərf edilən materialların qiyməti də eyni və ya daha yüksək təplə arta bilər və bunlar son nəticədə vergi tutumlarına da təsir edə bilər. Buna görə də müəssisələrin son maliyyə nəticələrini ancaq vergilər ödənildikdən sonra onun sərəncamında qalan xalis mənfəətə görə qiymətləndirmək mümkündür.

Dövlət xərclərinin təkrar istehsal prosesində rolunu aydınlaşdırmaq üçün odan bir sıra əlamətlərə görə təsnifatlaşdırmaq olar. Əgər xərclər müəyyən mal və xidmətlərlə ifadə olunursa, bu zaman pul vəsaitlərinin başqa nemətlərə çevrilməsi (transformasiyası) baş verir və belə xərclər transformasiya xərcləri adlanır. Bunların içərisində dövlət istehlakı və dövlət investisiyaları (əsas kapitalla və dövlət müəssisələri və təşkilatlarının döviyyə vəsaitlərinin artırılmasına qoyuluşlar, investisiya subvensiyaları, dövlət ehtiyat fonduna ayrılan vəsaitlər, uzunmüddətli büdcə kreditləri) fərqləndirmək vacibdir.

Qiymətlərin müəyyən səviyyəsində tələb elastik olarsa, vergilərin tətbiqi qiymətlərə az təsir edir, bu o deməkdir ki, vergi yükünün əsas hissəsini istehsalçı daşıyır. Mal təklifi ödəmə qabiliyyətli tələbi əhəmiyyətli dərəcədə üstələyirsə, əhalinin real gəlirləri mütləq və nisbi mənada aşağı düşərsə, yaxud təklif olunan mallar rəqəbətqabiliyyətli olmazsa, eyni hal baş verəcəkdir. Qeyri-elastik və ya azelastik tələb şəraitində qiymətlər əsasən alıcılar üçün artmış olur və təbii ki, vergi yükünün də əksəriyyəti onun üzərinə düşür.

Beləliklə, vergilərin yüksəlməsi qiymətlərin artmasına və satış həcmının azalmasına gətirib çıxarır. Aydınır ki, belə vəziyyət əvvəllər aşağı qiymətlə daha çox mal və xidmət əldə edən alıcılara, eyni zamanda xeyli gəlirdən məhrum olan satıcılara sərf etməyəcəkdir. Başqa sözlə, qısa müddət ərzində fiskal effekt əldə etmək naminə vergi yükünün artırılmasından cəmiyyət heç nə qazanmayacaqdır.

Maliyyə mexanizminin və maliyyə münasibətlərinin mahiyyətinə fərqli yanaşmalar «maliyyə tənzimlənməsi» anlayışından da yan keçməmişdir. V.İ.Pabuzin və T.N.Pabuzinaya görə «maliyyə (fiskal) tənzimlənməsi - dövlət gəlirləri və xərcləri siyasətidir». (Маккохнелл К.П.,2010: s.391-410)

Fikrimizcə, müəlliflər burada, dövlətin təkrar istehsal prosesinin parametrlərinə təsiri ilə maliyyə sistemi vasitəsilə pul vəsaitlərinin hərəkətinə təsirini eyniləşdirirlər. Yaxud Y.F.Borisov maliyyə tənzimlənməsində daha səthi yanaşaraq onu ancaq dövlət maliyyələşdirməsinə aid edir. Nəhayət, ensiklopediya və sorğu nəşrlərində maliyyə tənzimlənməsi ayrıca anlayış və ya kateqoriya kimi verilmir. Məsələn, belə nəşrlərin birində maliyyə tənzimlənməsinə - «maliyyə proqramlaşdırılması» adı verilir və belə ifadə olunur «ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının üstün variantından ibarət kompleks təsərrüfat proqramlarının işlənməsi və reallaşması əsasında iqtisadiyyatın maliyyə tənzimlənməsi sistemi».

Maliyyə tənzimlənməsinin daha geniş xarakteristikasını S.V.Bolşakova verir. Onun fikrincə, maliyyə tənzimlənməsi - iqtisadiyyatda keçən maliyyə proseslərinin kəmiyyət və keyfiyyət parametrlərinin məqsədyönlü surətdə dəyişdirilməsi məqsədilə müəyyən metodlar sistemindən istifadə etməklə həyata keçirilən

maliyyə siyasəti ilə şərtlənən prosesdir, iqtisadiyyatın maliyyə tənzimlənməsi prosesi - maliyyə resurslarının ayrılması və ya alınmasının fəaliyyətdə olan, yeni tətbiq edilən (ləğv olunan) mexanizmləri vasitəsilə həyata keçilir... və ... istehsal və qeyri-istehsal münasibətlərini ifadə edir; obyektiv olaraq dəyər kateqoriyasının, əmtəə-pul münasibətlərinin və dövlətin mövcudluğu ilə müəyyən olunur; iqtisadi situasiyanı hiss etmə və onu qiymətləndirmənin, həmçinin maliyyə siyasətinin aparılma taktikasının seçilməsinin subyektivliyindən irəli gələn subyektivlik üsürlərinə malikdir».

Beləliklə, dövlətin maliyyə resursları iki səviyyədə: ölkə miqyasında (mərkəzləşdirilmiş maliyyə resursları) və dövlət müəssisələri və təşkilatları səviyyəsində (qeyri-mərkəzləşdirilmiş maliyyə resursları) formalaşır.

Müasir dövrdə bütün dünya ölkələrində dövlət xərclərinin mütəmadi olaraq artım meyli nəzərə çarpır. Nəticədə, bu bir yandan dövlətin hakimiyyət və hüquqi məqsədlərinin reallaşdırılmasından ötrü xərclərin artması, digər yandan, iqtisadiyyatın ehtiyaclarının artması, əhalinin rahatlığının təmin olunması ilə əlaqədardır.

Dövlət xərclərinin dinamika və miqyasına artmasını aşağıdakılarla izah etmək olar:

- məhsul və xidmətlərin ölçü və təyinatına tələbin artması;
- yoxsulluğun və gəlirlər arasında yaranan fərqlərin yox edilməsi üzrə xüsusi dövlət proqramlarının hazırlanması;
- iqtisadiyyatın əlverişliliyini olduğu kimi saxlamaq, o cümlədən hüquqi qaydalara riayət etmək üçün nəzarətedici və tənzimləyici orqanların ortaya çıxmasına da böyük ölçüdə xərclərin ayrılması;
- urbanizasiyanın daha da intensivləşməsi ilə bağlı sosial-məişət quruluşunun yaradılması və onun fəaliyyət göstərməsi üçün xərclərin çoxalması;
- xarici aləmin keyfiyyətinin azalması;

- xidmət sahəsində əməkətutumlu istehsal sahələri ilə müqayisə zamanı xərclərin daha üstün olması.

Makroiqtisadi prosesinin düzgün getməsi üçün maliyyədən istifadə edilməsindən söz açarkən, maliyyənin mərkəzləşdirmə səviyyəsinə birbaşa təsir göstərən 2 istiqamətin olduğunu vurğulamaq lazımdır. Bir yandan iqtisadi tərəqqinin artan demoqrafik situasiya ictimai ehtiyacların ölçə və təyinat olaraq artmasına, sözsüz ki, eyni zamanda dövlətin iqtisadi və sosial funksiyalarının çoxalmasına, bu funksiyalara müvafiq olaraq pul vəsaitlərinin mərkəzləşdirilmə səviyyəsinin artmasına gətirib çıxarır.

II FƏSİL. Respublikamızda sosial-iqtisadi inkişafın maliyyə-büdcə tənzimlənməsinin mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi

2.1 Müasir şəraitdə vergi mexanizminin maliyyə-büdcə münasibətlərinin tənzimlənməsinə təsirinin təhlili

Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatı son dövrlərdə yüksək sürətlə inkişaf etmişdir. Dövlət başçımızın rəhbərliyi başçılığı ilə aparılan uğurlu iqtisadi siyasət öz faydalarını göstərməkdədir. Sözsüz ki, iqtisadi nailiyyətlər fiskal göstəricilərdə də öz əksini tapır.

Dövlət büdcəsinin gəlirləri iqtisadiyyat sahəsində tətbiq olunan əksər qanunlar, iqtisadi kateqoriyalardan başqa qarşılıqlı əlaqə, təsir və asılılıq kimi fəaliyyət göstərir. O, iqtisadi əlaqələrin bir qismi olan maliyyə qarşılıqlı əlaqələrinin hər hansı bir tərəfini göstərir. Vergi-büdcə qarşılıqlı əlaqələri dövlətlə ayrı-ayrı şirkətlər, idarə və qurumlar və əhəlinin bir-biri ilə əlaqələri göstərməklə yanaşı, həmin qarşılıqlı əlaqələrin məcmusu kimi özünü göstərir.

Son illərdə iqtisadi kitablarda ÜDM-in adambaşına müəyyən edilən payı ilə hesablanan iqtisadi tərəqqi səviyyəsi ilə ÜDM-də dövlət xərclərinin həcmi arasında əlaqənin xarakterini adambaşına müəyyən edilən ÜDM-in həcmi ilə ÜDM-də dövlət xərclərinin həcmi arasında asılılığın olduğunu müəyyən etmək üçün cəhdlər edilir. Edilən araşdırmaların əksəriyyətindən məlum olur ki, bu 2 göstərici arasında müsbət korrelyasiya əlaqəsi vardır.

Cədvəl 1. ÜDM-da qeyri-dövlət bölməsinin payı, faizlə

	2014	2015	2016	2017	2018
	2014	2015	2016	2017	2018
Ümumi daxili məhsul - cəmi	82,5	81,9	81,2	83,7	83,8
Sənaye	87,4	86,1	83	87,6	87,9
Tikinti	84,5	84,3	84,5	86,8	84,6
Kənd təsərrüfatı	99,4	99,8	99,8	99,9	99,9
Ticarət və xidmətlər	99,8	99,8	99,6	99,6	99,7
Nəqliyyat	77,1	78,5	81,7	82,8	82,4
Rabitə	76,8	80	81	80,5	81,2
Sosial və sair xidmətlər	51,5	55,2	57,8	58	56,1

Mənbə: www.stat.gov.az

Cədvələ baxdığımızda ümumi ÜDM qeyri-dövlət bölməsinin faizlə göstərilmiş nəticələri görməkdəyik. Bu nəticələ görə ÜDM cəmində 2014-cü ildən etibarən bir azalmanın olduğu müşahidə olmuşdur. Belə ki ÜDM 2014-cü 82,5 faiz ikən, 2016 və 2016-ci illərdə azalaraq 81,2 faiz olmuşdur. Ancaq 2016-ci ildə bir artışı olaraq 83.7 faiz, 2018-ci ildə isə artım davam etmiş və 83,8 faiz olmuşdur (www.stat.gov.az).

Vergilərin toplanması, işgüzar interaktivliyin qaydaya salınması və əksər sosial funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün dövlət büdcəsində mövcud olan pul vəsaitindən istifadə olunmasını nəzərdə tutur. Sözügedən siyasətin əsas vasitələri vergi səviyyələrinin, vergilərin növlərinin və eyni zamanda vergitutma obyektlərinin dəyişdirilməsi ilə bağlı məsələlərdir. Ölkənin apardığı bu siyasətin metodlarına aid fərqli baxışlar mövcuddur. Keynsin tərəfdarları iqtisadi tərəqqinin əsas stimulu hesab edilən əlverişli kompleks təklifin formalaşmasına üstünlük verir və belə düşünürlər ki, vergi yükünün azaldılması istehsal səviyyəsinin artmasına yol açır, ancaq qısamüddətdə büdcəyə daxilolmaların azalması, büdcə kəsinin isə artması müşahidə olunur.

Vergi yükünün azaldılmasını kompleks tələbin çoxalmasına təsir edən əsas amil sayan «iqtisadi təklif» nəzəriyyəsinin tərəfdarlarına görə, vergilərin azaldılması bir yandan əhalinin, digər yandan isə bizneslə maraqlananların gəlirlərinin və o cümlədən investisiyaların gəlirliliyinin artmasına yol açır. Bunun

üçün həyata keçirilən vergi siyasəti düşünülmüş halda başqa sosial-iqtisadi məsələlərlə əlaqəli olmalıdır.

Bir sıra ölkələrdə işsizliyin artdığı bir dövrdə, istehsalın artımını stimullaşdırmaq üçün dövlət xərclərini artırmaq və vergi yükünü azaltmaqla məşğulluğu kifayət qədər çoxaltmaq olar. Vergi yükünün azaldılması istehsal səviyyəsinin və gəlirlərin çoxalmasına təkan verir ki, nəticədə bu büdcəyə daxilolmaların müəyyən qədər azalması və büdcədə kəsirin yaranması ilə bitə bilər. Ancaq yenə də, daha aşağı vergi dərəcələri təyin etmək və vergi obyektlərini böyütməklə vergilər vasitəsilə daxilolmaların artırmaq mümkündür. (Aktan, Coşkun Can, 2016: s. 119-134)

İnflyasiya zamanı, tələbin artması ilə bağlı büdcə-vergi siyasətində dəyişikliklər olunması zəruriliyi yaranır. Belə olduğu təqdirdə, fiskal siyasət mexanizminin tərtib edilməsi çətin məsələdir. Ona görə ki, ölkənin apardığı büdcə-vergi siyasətilə bərabər, özü-özünü sabitləşdiricilər də özünü biruzə verir. Bu sabitləşdiricilərə – iqtisadi tklin ayrı-ayrı dövrlərində vergilər hesabına daxilolmaların dəyişməsinə aid etmək olar.

Cədvəl 2.Vergi daxilolmaları 2014-2018

İllər	Vergi və digər ödənişlər
	Daxilolmalar (min AZN)
2018	6 971 679,6
2017	7 015 165,4
2016	7 118 196,7
2015	7 113 622,4
2014	6 663 633,4

Mənbə: www.taxes.gov.az

2.1.2-sayılı cədvəldə vergi daxilolmalarının nəticələrini görmək mümkündür. Bu nəticələ görə 2014-cü ildə 6 milyard 663 milyon 633 min manat vergi daxil olmuşkən, bu rəqəmdə 2015 və 2016-ci illərdə artım olaraq 2016-ci ildə 7 milyard 118 milyon 196 min manat olmuşdur. Ancaq 2017 və 2018-ci illərdə azalmaları görmək mümkündür. Belə ki 2018-ci ildə vergi daxilmaları 6 milyard 971 milyon 679 min manat olmuşdur. (www.taxes.gov.az)

2019-cu ilin dövlət büdcəsinin gəlirləri 20,126 milyard manat proqnozlaşdırılır ki, nəticədə bu ÜDM-in 29 faizi həcmindədir. Bu göstərici 2018-ci ilin təsdiq edilmiş proqnozu ilə müqayisədə 3,362 milyard manat və ya 20 faiz, 2017-cı illə müqayisədə isə 2 milyard 621,3 milyon manat və yaxud 15 faiz çoxdur. 2019-cu ildə dövlət büdcəsi gəlirlərinin 7,907 milyard manatı və ya 39,3 faizi VN-nin xətti ilə daxilolmaların payına düşür ki, bu da ÜDM-in 11,4 faizi həcmindədir. Bu göstərici cari ilin proqnozundan 262 milyon manat və ya 3,4 faiz, 2016-cı ilin faktiki icra göstəricisi ilə müqayisədə 891,4 milyon manat və ya 12,7 faiz çoxdur. (www.stat.gov.az)

Vergilər Nazirliyinin xətti ilə 2019-cu il üzrə proqnozlaşdırılan daxilolmaların 76,2 faizi və ya 6,027 milyard manatı qeyri-neft sektorunun, 23,8 faizi və ya 1,880 milyard manatı neft sektorunun payına düşür. Ümumilikdə, qeyri-neft sektoru üzrə büdcə gəlirlərinin dövlət büdcəsində gəlirlərində xüsusi çəkisi 44,8 faiz və ya 9,032 milyard manat nəzərdə tutulur ki, nəticədə bu 2018-ci ilin təsdiq edilmiş proqnozu ilə müqayisədə 205 milyon manat və ya 2,4 faiz çoxdur.

Büdcə daxilolmalarının 9,215 milyard manatı və yaxud 45,7 faizi Dövlət Neft Fondundan transfertlərin, 2,420 milyard manatı və yaxud 12,2 faizi Dövlət Gömrük Komitəsinin xətti ilə daxilolmaların, 573 milyon manatı və yaxud 2,8 faizi isə başqa gəlirlərin payına düşür.

Neft sektoru üzrə büdcə gəlirlərinin dövlət büdcəsi gəlirlərində xüsusi çəkisi 55,2 faiz və ya 11,086 milyard manat nəzərdə tutulur ki, nəticədə bu 2018-ci ilin təsdiq edilmiş proqnozu ilə müqayisədə 3,157 milyard manat və yaxud 39,2 faiz çoxdur. Neft sektoru üzrə büdcə gəlirlərinin 83,3 faizini Dövlət Neft Fondundan

transfertlər, 16,8 faizini və yaxud 1,880 milyard manatını vergi orqanları xətti ilə neft sektorundan daxilolmalar təşkil edir.

Vergi orqanlarının xətti ilə neft sektoru üzrə daxilolmalarda Dövlət Neft Şirkəti üzrə büdcə ödənişləri 1,370 milyard manat və Azərbaycan Beynəlxalq Əməkdaşlıq Şirkəti (ABƏŞ) üzrə mənfəət vergisi 500 milyon manat nəzərdə tutulur ki, nəticədə bu vergi orqanları tərəfindən neft sektoru üzrə daxilolmaların uyğun olaraq 73,5 və 26,5 faizini təşkil etməklə cari ilin proqnozu ilə müqayisədə SOCAR üzrə 15 milyon manat, ABƏŞ üzrə isə 25 milyon manat çoxdur (www.stat.gov.az).

Verginin gəlirə bağlı olduğunu və ÜMM sürətli şəkildə artdıqda vergilər vasitəsilə daxilolmaların çoxaldığını müşahidə edərik. Nəticədə bu əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin zəifləməsinə, iqtisadi artımın ləngiməsinə təkan verir. Bunun əksinə, azalma zamanı isə əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin yüksəlməsi prosesi gedir ki, nəticədə bu səmərəli tələbin yaranmasına, istehsalın azalmasının qarşısının alınmasına zəmin yaradır.

İnflyasiyanın artdığı bir vaxtda, mütərəqqi vergiqoyma dərəcələrinin təyin olunması alıcılıq qabiliyyətinin zəifləməsinə, iqtisadi artımın yavaş getdiyi dövrdə isə tam əksinə, alıcılıq qabiliyyətindəki zəifləmələrin qarşısının alınmasına yardım edir. İqtisadi sabitlik cəhətdən bunların hər ikisi də vacibdir. İqtisadi yüksəliş zamanı vergilər vasitəsilə daxilolmaların artması, büdcə kəsirinin miqdarının azaldılması və yaxud ləğv edilməsi büdcənin imkanlarının artması və inflyasiyanın azaldılmasına zəmin yaradır.

Büdcənin əsas çətinlik yaradan məsələlərindən biri balanslaşdırılması və büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi metodunun seçilməsidir. Büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi probleminin tədqiq edilməsinə C.Tobinin xidmətləri çoxdur. O vurğulamışdır ki, şirkət və qurumlarda pul sirkulyasiyasının idarə olunması şərtlərindən asılıdır.

Sosial ödəmələr, əhalinin aztəminatlı qisminin müdafiəsi proqramları da sabitləşdirici faktorlara aiddir. Ona görə ki, bunlar istehsalın səviyyəsi azaldığı

vaxtda ümumi tələbin kəskin şəkildə azalmasına mane olmaqda xüsusi rol oynaya bilər.

Ölkəmizin vergi idarəetmə üsulunun xarakterik özəlliklərindən biri də dövlət gəlir cədvəlinin qazancının təşəkkülündə bir neçə tədiyyəçinin xeyli vacib kütləyə sahib olmasıdır. 2018-ci ildə 3573221,8 milyon manat məbləğində olan ölkəmizin dövlət gəlir cədvəlinin qazancından 1055,776,7 milyon manatı (29,5%) Dövlət Neft Şirkətinin, 91367 milyon manatı (2,5%) Rabitə Nazirliyinin, 80353 milyon manatı (2,2%) Azərenerji Səhmdar Cəmiyyətinin, 72103,6 milyon manatı (2,01%) Dövlət Dəmir Yolu İdarəsinin payına düşmüşdür.

Şəkil 1. 2018-ci ilə dair büdcə daxilolmaları

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi Bakı, 2018

Əlavə olaraq deyə bilərik ki, «Strateji Yol Xəritəsi»nin Tədbirlər Planında düşünülmüş əlverişli vergi idarəetmə üsulunun tətbiq edilməsi tədbiri ilə bağlı 2018-ci il ərzində həyata keçirilmiş işlər ümumilikdə xeyli səmərəlidir. Belə ki, strateji yol xəritələrində müəyyən olunmuş tədbirlərin icrası məqsədilə xırda və orta sahibkarlıq amillərinin üzləşdiyi problemlərlə yaxından tanış olmaq, vergi məəcəlləsinin və inzibatçılığının inkişaf etdirilməsi istiqamətində sahibkarların rəy və təkliflərini dəyərləndirmək üçün sahibkarlıq subyektləri ilə silsilə görüşlər keçirilmişdir.

2.2 Büdcə gəlir və xərclərinin makroiqtisadi göstəricilərinin təhlili

Səmərəli gəlir və xərclərin ayrı-ayrı hakimiyyət səviyyələri arasında formalaşması, o cümlədən büdcə münasibətləri sisteminin tərtib olunması yönümündə ölkələrdə islahatların aparılmasının həlledici şərtidir. Makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsinin əsas amili yerli səviyyələrdə tarazlaşdırılmış büdcədir. Çox vaxt büdcədə tarazlıq uzun müddət bərpa olunmaya bilər, ona görə ki, yerli səviyyəli vergilər eyni səviyyəli xərclərdən daha zəif sürətlə arta bilər.

Makroiqtisadi siyasətin həyata keçirilməsinə keçmiş ittifaq tabeli ölkələrin hakimiyyətləri arasındakı büdcə münasibətləri təsir edir və onun əks təsirinə də uğrayır. İEÖ-in topladığı təcrübədən məlum olur ki, büdcə münasibətlərinin keçid dövrü, makroiqtisadi miqyasda dəyişməzliyə böyük təhlükə yaradır. Vergi-büdcə siyasəti stabilləşməsi zamanı xüsusi rol oynayır. Bu siyasətin yeridilməsi tədbirləri xərcləri aşəğı salmaqla və əlavə vergi islahatlarının yardımı ilə gəlirləri yüksəltməklə büdcə kəsirinin ciddi şəkildə azaldılmasından ibarətidir. Çox dövletlərdə istismar xərcləri, kapital qoyuluşları, müdafiə məsrfləri və idarətmə xərcləri kəskin azaldılır, eyni vaxtda onların quruluşunun təzədən qurulması, əhalinin sosial müdafiəsi və investisiya siyasətinin yaradılması kimi prioritet tələbatlara istiqamətləndirilməsi planlaşdırılır. Sosial investisiyalara və eyni zamanda ehtiyaclara sərf olunan vəsaitlərin əsas hissəsi yerli hakimiyyət orqanlarının sərəncamına verdiyi üçün bu xərclərin yerli səviyyədə artması imkanı tutulur. İslahatlar və stabilləşmə proqramları keçirilərkən gəlirlərin yenidən tarazlaşdırım bölgüsünün olmamağı və onların yaranma ərazisində bağlanmaqla paylara bölüşdürülməsinə görə yerli büdcələrə təzyiqin göstəriləməsinə və müxtəlif regionlar üzrə maliyyələşməsinin miqyaslarındakı artan bərabərsizliyə yol aça bilər.

Bunun nəticəsində isə iqtisadi artım və islahatların yaratdığı itkilər geniş miqyas alar, faydalıları isə “lokallaşə” bilər. Nəticədə, islahatların makroiqtisadi proqramlarını və ya yerlərdəki iqtisadi proqramları riskə altında qoyar, başqa sözlə

desək, hakimiyyətin qarşılıqlı əlaqələrinə əsasən investisiya proqramlarını həqiqi vəsaitlərdən məhrum edə bilər. (Həsənlı M.X. 2016, s. 67-70)

İqtisadi islahatların yaratdığı başqa xərclər şirlətlərə verilən dotasiyalarla əlaqəli olan xərclərdən ibarətdir; yerli səviyyəli vergi yükünün qaynağı hesab olunan dövlət bölməsinin əksər qiymətləri bugünədək hələ də sərbəst deyildir. Əksər dövlətlərdə nəqliyyatda gediş haqqını və ya mənzil haqqını yerli hakimiyyət idarələri təyin edirlər. Ancaq onların səviyyəsi maaş istiqaməində dövlətin həyata keçirdiyi siyasətdən və onun həcmələrindən çox asılıdır. Hal-hazırda bu müəssisələrə və mənzil-kommunal təşkilatlarına verilən dotasiyalar bir sıra ölkələrdə büdcə üçün ağır yük olaraq qalır. Yüksək səviyyəli işsizlik və o cümlədən, əhalinin konkret təyin olunmuş gəlirlər alan hissəsinə təsir edən inflyasiyanı nəzərə alaraq, sosial nöqtəyi-nəzərdən pis müdafiə edilən əhali kütləsinə edilən köməyin artırılması məqsədilə hakimiyyət qurumlarına vaxt daraldıqca çoxalan təzyiqli qabaqcadan görmək olar.

Dotasiya alan ailələr, yoxsul əhali kütləsinin qidalanması, evi olmayanlar və valideynlərini itirmiş uşaqlar üçün sığınacaqlar kimi sossğü təminat xərcləri büdcə fondundan, yəni sosial müdafiə fondundan ödənilməlidir. Ancaq qeyd edə bilərik ki, bu fond kəsirlə olduqda yerli hakimiyyətlər bu xərcləri maliyyələşdirmək üçün öz vəsaitlərindən də faydalanmalı ola bilərlər.

Yerli səviyyə büdcələrinin kəsirliliyi problemləri sarsıdıcı sabitləşmə səyləri təhlükəsini daşıyır. Hakimiyyətin istənilən səviyyəsinin ehtiyaclarını əsas götürən və xərclər və gəlirlər arasında əlaqəni təmin edən yeni büdcə sistemi tələb olunur. Əgər yerli hakimiyyət idarələri yetərli gəlirlərə və ya yemdən bölüşdürmə vasitəsilə qazanılan vəsaitlərə sahib olmasalar, o zaman xərclər artdıqda onlar islahatlar proqramlarını risk altında qoyan qərarlar verə bilərlər. Təcrübədən məlum olur ki, gəlirlərin çatışmazlığına yerli hakimiyyətlər fərqli cavablar verir.

I Onlar vəsaitləri xərcləyir və borc yığır.

II Onlar gəlirlərin birtərəfli qaydada mərkəzə ötürülməsi barəsində danışıqlar həyata keçirir.

III Onlar özlərinin yerli banklarından borc götürür və ya yerli istiqrazlar buraxır, büdcə kəsirini pula çevirirlər.

Bu üsulların hamısı sabitləşmə proqramları ilə uyğunlaşdırmaya da bilər. Nəticədə büdcə vəsaitinin çatışmazlığı ilə üzləşən hakimiyyətlər üçün digər çıxış yolu özlərinin vergiqoyma bazasının və sosial xidmətlərin maliyyələşdirilməsində əsas rol oynayan yerli əhəmiyyətli müəssisələrini müdafiə etməkdir. Bu səbəbdən də onlarda öz ərazilərində yerləşən müəssisələrin kreditləşməsini genişləndirmək üçün kredit banklarından faydalanmaq zərurəti yaranır.

Büdcə daxilolmaları formalaşması zamanı 2 metodla təyin edilir: vergilərin təhkim olunması; vergilərin paylara bölgüsü. AR dövlət büdcəsinin formalaşma mənbələrinə görə strukturu aşağıdakı kimi olmuşdur

2017-ci ildə dövlət büdcəsinin gəlirləri 16 milyard 766,0 milyon manat proqnoza qarşı 17 milyard 516,8 milyon manat və yaxud proqnoz 98,6 % icra edilmişdir. Büdcə daxili xərcləri isə proqnoza nisbətən 98,2 faiz və yaxud 17 milyard 594,6 milyon manat icra olunmuşdur. Neft Fondundan 2017-ci ildə 6 milyard 100 milyon manat vəsait dövlət büdcəsinə transfer edilmişdir ki, nəticədə bu 2016-cı illə nisbətdə 1 milyard 515 milyon manat və ya 19,8 faizi az olmuşdur.

Dövlət xidmətlərinin səmərəliliyinin təmin olunması, xərc funksiyalarının onları lazımi şəkildə icra edə bilən hakimiyyətin ən alt səviyyədə olanına tapşırılması xərc funksiyalarının paylaşdırılmasının son məqsədidir. Bu məqsədə əməl edilməsi üçün əhalinin sosial-mədəni ehtiyatları, qeyri-istehsal infrastrukturunun fəaliyyətinin təmin olunması ilə əlaqədar tacirlərin yerli idarəetmə səviyyəsinə keçirilməsi nəzərdə tutulmalıdır. Ancaq bəzən qeyd edilən xərclərin yüksək qeyri-mərkəzləşdirilməsinin məhdudiyyətləri vardır. Elə yerli xidmətlər vardır ki, onları idarəetmənin ən üst səviyyəsi vasitəsilə saxlamaq iqtisadi baxımdan məqsəduyğundur. “Yerli” xərclərin maksimal qeyri-mərkəzləşdirilməsi və xərc funksiyalarının təmin olunması üçün yetərli gəlir mənbələrinin olması ilə məhdudlaşır. Gəlir və xərclər bərabər olduqda yaranmış büdcə əlaqələri sistemi dəyişməz şəkildə idarə oluna bilər. Büdcələrarası

münasibətlər digər iştirakçıların iqtisadi maraqları ilə uzlaşmadığı üçün gəlirlərin maksimal qeyri-mərkəzləşdirilməsi qeyri-mümkündür.

Onun mənfi cəhətləri də mövcuddur. Bələdiyyələrə yüksək vergi səlahiyyətlərinin verilməsi vergi qayda-qanunlarının qeyri-bərabərliyi nəticəsində yaranmış təsərrüfat obyektlərinin və eyni zamanda əlaqələrinin yerbəyer edilməsi nisbətlərinin pozulmasına, pul vəsaitlərinin investisiya şəraitindəki fərqlərin meydana çıxmasına imkan verir. Bir faktı da qeyd etmək ki, vergi imkanlarının qeyri-bərabərliyi səbəbi ilə vergilərin paylaşdırılmasının təhkim üsulunun tətbiq edilməsi büdcənin qeyri- bərabər səviyyədə təmin olunmasını şərtləndirir ki, nəticədə bu yerli büdcələr sistemini dəyişkən, işlək büdcə tənzimləməsi olmadıqda isə sosial baxımdan gərgin edir.

Qeyd edilən səbəblərə görə vergilərin bölüşdürülməsinin təhkim edilməsi üsulu bələdiyyə büdcələrin düzgün formada fəaliyyətini həyata keçirir. Nəticədə gəlir daxilolmalarının bölgüsündə vergilərin təhkim üsulu ilə onların paylı bölgüsü metodu birlikdə tətbiq edilir. Payların ötürülməsi 2 üsulla həyata keçirilir. Bunlardan biri, vergilər toplanan ərazinin bələdiyyəsinin fərmanında faiz ayırmaları normativ üzrə təyin olunmuş pay həcmində qalmasından ibarətdir. Ümumdövlət vergi yükündən faydalanaraq çıxılan vergilərə yerli əlavələr sistemi iqtisadi cəhətdən nəzərdən məqsədəuyğundur. Təhkim metodu kimi vergilərin pay bölgüsü metodunun istifadəsi dövlət strukturunun səviyyələri arasında paylaşdırılmağa faydalı olan büdcə daxilolmaları növünün doğru şəkildə seçimini tələb edir. Büdcə qarşılıqlı əlaqələrinin təşkil edilməsi xərclərin və gəlirlərin kompensasiyasına; inzibati-ərazi vahidlərinin büdcə sisteminin düzgünlüyü və hakimiyyətlərin gəlirlərinin səfərbər və yaxud xərclərə qənaət olunması üzrə səylərin stimullaşdırılmasına yönəldilə bilər. Sözügedən istiqamətlərin hər biri uyğun tənzimləmə üsulları - dotasiya, subvensiya və ya subsidiyalarla təmin olunur (Paşayev T.Ə. 2016:, s.68-83).

Ölkənin büdcəsinin kompensasiya olunması üçün iqtisadiyyatın bələdiyyə sektorundan lap çox gəlir qazanmaq cəhdləri, labüd şəkildə qeyri-sabitliyə imkan

yaradacaq. Ona görə ki, yerli hakimiyyət mərkəzi hakimiyyətə bəyənamə göndərək, banklardan müəyyən miqdarda borc əldə edəcək və bunun qarşılığında borc faizləri də verməli olacaq. Müasir dövrdə yerli səviyyə üçün nəzərdə tutulan sosial müdafiə sistemi yerli hakimiyyət orqanlarında vəsait çatışmazlığı nəticəsində səmərəli işləyə bilmir.

Makroiqtisadi səviyyə əldə etmək üçün hökumət, əvvəlcə, sərəncamında olan iqtisadi mexanizmlərin və vasitələrin, hər birindən yararlanaraq, dövlət büdcəsinə daxilolmaların təmin olunmasına nail olacaq. O cümlədən, bu, dövlət xərclərinin azaldılması, kapital qoyuluşları və sosial müdafiə funksiyalarının hakimiyyətin aşağı səviyyələrinə keçid etməsi metodunu seçə bilər.

Bu cür vəziyyət çox davam etməz. Əsas məqsəd dövlət büdcəsinin kompensasiya olunması olsa da, belə tədbirlər daha yüksək qeyri-tarazlıq yaradır; yerli hakimiyyət orqanlarının borcları daha da çoxalacaq, onlar yenidən kreditlər götürəcək, öz xərclərini maliyyələşdirmək üçün bəyənamə göndərdikləri müəssisələri əllərində saxlayacaqlar.

Qanuna müvafiq olaraq qeyri-tarazlıq yerli səviyyədə ötürülən vergilərlə yerli hakimiyyətlərin cavabdeh olduğu xərc maddələri arasında mövcuddur. Bunun özü də büdcənin sabitliyinin pozulmasının potensial mənbəyidir. İstehlak dotasiyalarına və kapital qoyuluşlarına görə öhdəliyin onların vergi daxilolmalarındakı paylarında heç bir dəyişiklik etmədən yerli hakimiyyət orqanlarına verilməsi qeyri-tarazlığı daha da gücləndirə bilər.

Maliyyələşdirmənin hansı istiqamətlərinə üstünlük verilməsini büdcə layihəsi tərtib edilərkən müəyyənləşdirmək zəruridir. Bunun üçün regionun iqtisadi vəziyyəti təhlil edilməli və əvvəlki illərdə büdcə xərclərinin səmərəliliyi araşdırılmalıdır. Büdcə xərclərinin eyni bir strukturu yaradılmalıdır ki, sərf edilən məsrəflərdən maksimum səmərə əldə edilsin. (Ələsgərov A. 2014: s.40-45.) Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin illər üzrə xərcləri dəyişkən olmuşdur.

Cədvəl 3. 2018-ci ilin dövlət büdcəsinin xərclərində funksional təsnifat üzrə nəzərdə tutulmuş yeniliklər haqda məlumat, min manatla

Bölmələrin adı	2018-ci il				Müqayisə		
	ilkin büdcə		yenidən baxılan büdcə		mütləq	nisbi %	xüsusi çəkilər arasında fərq
	proqnoz	xüsusi çəkisi, %	proqnoz	xüsusi çəkisi, %			
Ümumi dövlət xidmətləri	3622839,1	17,2	3624576,3	15,7	1737,2	100,0	-1,5
Müdafiə	2738721,8	13,0	2905221,8	12,6	166500,0	106,1	-0,4
Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə və prokurorluq	1329535,1	6,3	1384235,1	6,0	54700,0	104,1	-0,3
Təhsil	2001978,0	9,5	2043989,5	8,9	42011,5	102,1	-0,6
Səhiyyə	739334,3	3,5	739334,3	3,2	0,0	100,0	-0,3
Sosial müdafiə və sosial təminat	2197182,1	10,4	2343047,4	10,2	145865,3	106,6	-0,3
Mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi və digər kateqoriyalara aid edilməyən sahədə fəaliyyət	306126,6	1,5	327129,8	1,4	21003,2	106,9	0,0
Mənzil və kommunal təsərrüfatı	458558,6	2,2	458558,6	2,0	0,0	100,0	-0,2
Yanacaq və enerji	8016,6	0,0	8016,6	0,0	0,0	100,0	0,0
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq, ovçuluq və ətraf mühitin mühafizəsi	656259,9	3,1	755282,7	3,3	99022,8	115,1	0,2
Sənaye, tikinti və faydalı qazıntılar	4844376,0	23,0	5114376,0	22,2	270000,0	105,6	-0,8
Nəqliyyat və rabitə	166790,7	0,8	166790,7	0,7	0,0	100,0	-0,1
İqtisadi fəaliyyət	245511,0	1,2	1390111,0	6,0	1144600,0	566,2	4,9
Əsas bölmələrə aid edilməyən xidmətlər	1731770,2	8,2	1800330,2	7,8	68560,0	104,0	-0,4
Cəmi	21047000,0		23061000,0		2014000,0	109,6	

Mənbə: www.sai.gov.az

Cədvəl 3-dən məlumdur ki, artımlar “Ümumi dövlət xidmətləri” (1,6 milyon. manat və yaxud 0,05 %) bölməsində, “Müdafiə” (166,7 milyon. manat və yaxud 6,1%) bölməsində, “Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə və prokurorluq” (54,8 milyon. manat və ya 4,2 %) bölməsində, “Təhsil” (43,0 milyon. manat və ya 2,2 %) bölməsində, “Sosial müdafiə və sosial təminat” (145,9 mln. manat və ya 6,6%) bölməsində, “Mədəniyyət, incəsənət, məlumat, bədən tərbiyəsi və başqa kateqoriyalara aid olunmayan sahədə fəaliyyət” (21,0 milyon. manat və ya 6,8 %) bölməsində, “Sənaye, tikinti və faydalı qazıntılar” (270,0 milyon. manat və yaxud 5,7%) bölməsində, “İqtisadi fəaliyyət” (1144,6 milyon. manat və ya 5,8 dəfə) bölməsində, “Əsas bölmələrə aid olunmayan xidmətlər” (68,6 mln. manat və ya 4,0%) bölməsində nəzərdə tutulmuşdur. İlkin təsdiq olunmuş büdcə ilə müqayisədə

4 bölmə (“Səhiyyə”, “Mənzil və kommunal təsərrüfatı”, “Yanacaq və enerji”, “Nəqliyyat və rabitə”) üzrə yenilik etmək düşünülmüşdür.

Əhalinin yüksək həyat səviyyəsi, regionda istehsalın inkişafının sürəti və ümumi daxili məhsulun nəzərdə tutulmuş artım tempi təmin edildikdə büdcə xərclərini səmərəli hesab etmək olar. Zənnimizcə, büdcə xərclərinin səmərəliliyini müxtəlif göstəricilər əsasında müxtəlif metodlarla qiymətləndirmək olar.

Büdcə xərclərinin səmərəliliyinin onların strukturu əsasında qiymətləndirilməsi. Bütün səviyyələrdən olan büdcələrin bütün xərclərini onların istiqamətlərindən asılı olaraq aşağıdakı kimi göstərmək olar: (Ələsgərov A. 2014: s.42)

- ❖ idarəetmə sisteminin maliyyələşdirilməsi xərcləri;
- ❖ təminat sisteminin maliyyələşdirilməsi xərcləri;
- ❖ sosial müdafiənin yaxşılaşdırılması xərcləri;
- ❖ biznes fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması xərcləri;
- ❖ dövlət və bələdiyyə borclarının idarə edilməsi xərcləri.

Büdcə xərclərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi zamanı bu qrupların hər birinin xərclərinin ümumi məbləğində xüsusi çəkisini nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur. Bu üsulla regionda əhalinin yaşam səviyyəsinin yüksəlməsinə və istehsalın artım tempinin saxlanılmasına təsir göstərən vəsaitlərin xüsusi çəkisini, müəyyənləşdirmək olar. Bu vəsaitlərin xüsusi çəkisi nə qədər yüksək olarsa, demək büdcə vəsaitlərindən də bir o qədər səmərəli istifadə edilir.

Büdcə xərclərinin səmərəliliyinin onların strukturu əsasında qiymətləndirilməsi metodu büdcə vəsaitlərinin xərc istiqamətlərini izləməyə və onları azaldılması ehtiyatlarını aşkar etməyə imkan verir.

Ancaq bu qiymətləndirmə zamanı bir sıra istiqamətlər üzrə vəsaitlərin qeyri-səmərəli istifadəsi, yəni onların aşağı rentabelli müəssisələrə qoyulması, qeyri-səmərəli sosial proqramlarda reallaşması və s. nəzərə alınmır. Ona görə də büdcə xərclərinin səmərəliliyinin təhlili zamanı digər göstəricilərdən də istifadə edilməsi məqsədəuyğundur.

Büdcə-vergi siyasətinin dayanıqlılığını əks etdirən bütün ölkələr müəyyən informasiyalar təqdim etməli olsalar da, onların əksəriyyəti üçün büdcə-vergi siyasətinin dayanıqlılığını daha müfəssəl təhlil etmək son dərəcədə mürəkkəbdir. Büdcə-vergi siyasətinin dayanıqlılığının müəyyən edilməsi üçün aydın və təcrübədə asan tətbiq olunan qaydaların olmamağı ilə əlaqədar bu proses daha da mürəkkəbləşir.

Dövlət borcunun səviyyəsi yüksək olarsa, büdcə-vergi siyasəti dayanıqsız olur. Nəticədə həmin siyasəti dəyişmək lazım gəlir. Ancaq bu zaman hansı borcun son dərəcə çox olduğunu, xüsusilə borcun ÜDM-ə nisbətini əks etdirən hansı göstəricisinin kifayət qədər yüksək olduğunu müəyyənləşdirmək çox çətindir. İqtisadi nəzəriyyədə, bu məsələni həll etməyə imkan verən cüzi -göstəricilər tapmaq mümkündür. Ona görə də geniş yayılan bu məsələ ilə bağlı bəsit qaydaların istifadəsinə dair yanaşma mövcuddur. Məsələn, həmin qaydalara görə, borcun ÜDM-ə nisbəti müəyyənləşdirilmiş, xüsusi limiti ötə bilməz. Lakin-bu və başqa qaydalar törəmə xarakter daşıyır və o, borcun ÜDM-ə nisbətini konkret olaraq hansı həddinin makroiqtisadi sabitlik üçün nə qədər yüksək təhlükə törətdiyini, büdcə-vergi siyasətinə inamın itirilməsinə, faiz dərəcələrinin yüksəlməsinə gətirib-gətirməyəcəyini qiymətləndirməyə imkan vermir. Belə şəraitdə büdcə-vergi siyasətinin dayanıqlığı həyata keçirilmiş və reallaşdırılması planlaşdırılan müvafiq siyasətin konkret nəticələrinə dair məlumatlar, həmçinin bazarın ona reaksiyası əsasında hər bir ölkənin fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla qiymətləndirilməlidir. Bununla əlaqədar son illər ölkənin borc reytingi və həmin reytingdəki dəyişikliklər, informasiyaların təqdim edilməsi dayanıqlılığın çox gərəkli göstəricilərindən biridir.

Büdcə-vergi siyasətinin texniki səviyyədə dayanıqlılığının qiymətləndirilməsi ilkin saldonu əks etdirən nisbi borc göstəricisində baş verən dəyişikliklərin borc üzrə faiz dərəcəsi, iqtisadiyyatın artım tempi və borcun ilkin məbləği kimi elementlər üzrə hissələrə ayrılmasını nəzərdə tutur. Siyasət baxımından borc səviyyəsinin məqsədli göstəricisinin əldə olunması, yaxud müəyyən zaman

kəsiyində borclanmanın yol verilən aşağı həddinin saxlanılması; üçün vacib olan ilkin saldonun dəyişilməsinə əsas diqqət yetirilir. Dayanıqlığın təmin edilməsi üçün belə yanaşma olan dövlət maliyyəsinin nizama salınması üzrə indikatorlar ortaya qoyur. Əlbəttə, siyasət hazırlayanlar üçün daha mühüm olan dövlət maliyyəsinin mülahizəyə əsaslanan nizamlanmasına tələbin kəmiyyətə qiymətləndirilməsidir. Ona görə də qısa və uzunmüddətli perspektivdə icmal büdcə-vergi məlumatlarındakı mümkün tsiklik dinamikanı zəruri struktur dəyişikliklərindən fərqləndirmək lazımdır. Əhalinin hər bir qrupu üçün xalis vergi yükünü müqayisə edərək cari siyasətin bir nəsilə digərinə nə qədər transferi ötürdüyünü təhlil etmək, əldə olunmuş informasiyanı belə siyasətin dayanıqlığını qiymətləndirmək məqsədilə əsas kimi istifadə etmək mümkündür.

İllik büdcə kompleks və kəmiyyətə uzlaşdırılmış müəyyən makroiqtisadi əsasla söykənərək hazırlanmalı və təqdim olunmalıdır. Bundan başqa, büdcənin əsasında dayanan ən vacib, ehtimalları xarakterizə etmək tələb olunur. Bu, büdcə-vergi sferasında şəffaflığın təmin edilməsi üçün əsas tələbdir. Onun iqtisadiyyata təsiri və makroiqtisadi siyasətin digər aspektləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həmm tələb ona geniş kontekstin bir hissəsidir və büdcə-vergi siyasəti bu çərçivədə nəzərdən keçirilməlidir.

Əksər ölkələrdə makroiqtisadi proqnozlaşdırmanın və siyasətin işlənməsinin müəyyən rəsmi metodologiyası mövcuddur, inkişaf etmiş iqtisadiyyata malik ölkələrdə isə büdcənin hazırlanması prosesində mürəkkəb kəmiyyət modelləri istifadə olunur. Büdcənin makroiqtisadi əsaslarına dair məlumatlar büdcə sənədləşməsinin tərkibində müşayiətedici informasiya materialları formasında təqdim olunmalıdır. Sadə variantlardan biri bu informasiyaların büdcə-vergi siyasətinin məqsədlərinin, həmçinin büdcə-vergi sferasının və bütövlükdə iqtisadiyyatın perspektiv inkişafına dair sənəddə həmin siyasətin dayanıqlılığının təhlili ilə birgə təqdim etməkdir. Bu kontekstdə büdcə-vergi siyasətinin dayanıqlılığının təhlilində istifadə etmək üçün isə büdcənin makroiqtisadi əsasını genişləndirmək lazım gəlir.

İllik büdcəyə daxil olan yeni siyasət tədbirləri dəqiq aydınlaşdırılmalıdır. Büdcə intizamının mühüm prinsiplial elementi qüvvədə olan dövlət proqramlarının və yeni siyasət tədbirlərinin dəqiq izah olunması, o cümlədən əsaslı surətdə qiymətləndirilməsidir. Ölkələr büdcə sənədləşməsinin tərkibinə vergi və xərclərə, onların gözlənilən fiskai nəticələrinə münasibətdə siyasətdə aparılan dəyişikliklərin şərh edildiyi açıqlamalar salmalıdır, Bu, büdcənin icra nəticələrinin xərclərin planlaşdırılmış kəmiyyətindən kənarlaşmasına səbəb olan amilləri dəqiq müəyyən etməyə imkan verir. Beləliklə, büdcə-vergi siyasətinin reallaşdırılmasına nəzarət səviyyəsini yüksəltməklə büdcənin ortamüddətli əsalarının mükəmməl tətbiqinə bünövrə yaradır. Optimal təcrübə budur ki, ictimaiyyət mərkəzi hökumətin bütün qanunvericilik təşəbbüslərinin büdcə-vergi sistemi ilə əlaqədar olan nəticələrinə, eyni zamanda onların dövlət idarəetmə xərclərinə təsirinə dair məlumatlandırılınsın.

İqtisadi proqnozlar və büdcə qiymətləndirmələri büdcənin əsasında dayandığına görə dəqiq proqramlar üzrə qiymətləndirmələrin və eyni zamanda makroiqtisadi proqnozların əsasını təşkil edən parametrlərdəki yeniliklərin təsiri ilə birgə ayrı-ayrı risklərə, o cümlədən dəqiq xərc öhdəliklərinə əsasən xərclərin qeyri-müəyyənliyinin təsirlərinə uğrayır. Təcrübə büdcə sənədləşdirməsinə fiskal risklər haqqında açıqlamanın daxil edilməsidir, vergi-büdcə sektorunda keçirilən tədbirlərin növbəti nəticələrinə xas yüksək ehtimallı sənəd qismində büdcənin etibarlılıq səviyyəsinin dəyərləndirilməsinin bünövrəsini əhatə edir. (Əlirzayev Ə. 2014, s.282)

Ciddi tətbiq olunan büdcənin ortamüddətli əsasları dövlətin cari siyasətinin gəlir və xərclərdə özünü necə göstərəcəyinin son dərəcə dəqiq təsəvvür olunmasını təmin edir. Bu cür əsaslar özünü, həmçinin, yeni siyasətin tətbiqinə və bir ildən artıq dövr ərzində büdcənin icrasının izlənilməsinə nəzarət mexanizmi kimi təqdim edir. Bununla yanaşı, daha mükəmməl, nəticə etibarilə səmərəli büdcənin hazırlanması və icra orqanlarının fəaliyyətinə nəzarət üçün şəffaf əsaslar yaranır. Ortamüddətli büdcə əsasları Almaniya, İngiltərə və Avstraliyada çox səmərəli istifadə olunur. Lakin bu və başqa ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, ortamüddətli

büdcə əsaslarının tətbiqindən fayda əldə etmək üçün bir sıra şərtlərin yerinə yetirilməsi də vacibdir.

Ortamüddətli büdcə əsaslarının başlıca təşkilədiçi elementləri aşağıdakılardır:

- ❖ büdcə-vergi siyasətinin məqsədləri haqqında açıqlama;
- ❖ ortamüddətli makroiqtisadi və büdcə proqnozları;
- ❖ idarə və təşkilatların büdcə ilindən sonrakı illər üçün gəlir və xərclərinin
- ❖ idarə və təşkilatların büdcə ilindən sonrakı illər üçün gəlir və xərclərinin qiymətləndirilməsi (ən azı 3 il);
- ❖ perspektiv dövr üçün xərclərin qiymətləndirilməsi.

Məlum olur ki, perspektiv təhlil etmənin tərtib olunması prosesinin mərkəzi strukturlar və eyni zamanda büdcə təşkilatları üçün ciddi texniki avantajları mövcuddur. Büdcənin ortamüddətli əsaslan vergi-büdcə üzrə siyasətin hazırlanması, təhlil edilməsi və reallaşdırılması üçün ən ideal vasitələri təmin edir. Ancaq onlar tək-cə vergi-büdcə sahəsinin təzyiqinə nəzarətin təşkili üzrə effektiv, təmiz, dəyişməz və ətraflı şəkildə bəyan olunmuş dövlət səlahiyyətlərinin olduğu şəraitdə sərfəli olacaqdır. Büdcənin ortamüddətli əsaslan hüquqi- təşkilati əsasların inkişaf etdirilməsi prosesinin daha da dərinləşdirilməsinə, dəyişməz siyasi səlahiyyətlərə, zəruri əsaslarla tərtib olunmuş təkmil proqnozlaşdırma üsullarının mərhələli şəkildə tətbiq edilməsinə, o cümlədən büdcə proseslərinin düzgün şəkildə idarə edilməsinə əsaslanmalıdır.

2.3 Regional siyasətin büdcə-vergi mexanizmləri

Bazar münasibətləri şəraitində milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasında bütün üfüqi və şaquli istiqamətlərdə, o cümlədən regional səviyyədə səmərəli iqtisadi-maliyyə münasibətlərinin yaradılması böyük əhəmiyyət daşıyır. Təcrübə göstərir ki, burada daha çox çətinlik mərkəzlə regionlar arasında büdcə-vergi münasibətlərinin normal tənzimləmə mexanizminin yaradılması zamanı baş verir.

Regional inkişafın dövlət tənzimlənməsi cari və investisiya yardım mexanizmlərindən ibarətdir. Cari yardımlar, əsasən büdcələrarası münasibətlər çərçivəsində, yəni aşağı büdcə səviyyələrinə müxtəlif maliyyə yardımları (subsidiya və dotasiyalar) formasında həyata keçirilir. Bunun sayəsində regionlar və ya bələdiyyələr iqtisadi inkişafı stimullaşdırmaq, daha çox sosial xidmətlər göstərmək üçün böyük imkanlar əldə edirlər ki, bu, dolayı da olsa, həmin regionun investisiya cəlbediciliyinin güclənməsində öz əksini tapır. Büdcələrarası münasibətlər regionların iqtisadi inkişafına birbaşa təsir etmədiyindən, əksər xarici ədəbiyyatda bu mənbəyi regional siyasətə aid etmirlər və təsadüfi deyil ki, xarici ölkələrin böyük əksəriyyətində büdcələrarası münasibətlərin təşkili və regional iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi müxtəlif qurum və ya nazirliyin səlahiyyətindədir. Bəzi ölkələrdə büdcələrarası münasibətlər Maliyyə Nazirliyinin, regional iqtisadi siyasət isə İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin və ya regional məsələlərlə məşğul olan digər xüsusi nazirlik və ya idarənin tabeliyindədir. Rusiya Federasiyasında xüsusi Nazirlik fəaliyyət göstərir.

Regionlarla mərkəz arasındakı iqtisadi-maliyyə mexanizmi - regionların təsərrüfat və sosial komplekslərinin vahid iqtisadi məkana inteqrasiya olunması üçün tətbiq edilən alətlər və tədbirlər toplusudur. Bu zaman, həmin mexanizm ümumi hüquqi-normativ, maliyyə, mülkiyyət, sosial-iqtisadi prinsiplərin səmərəli fəaliyyət göstərməsinə əsaslanır. Bu amillər içərisində ən vacibi aşağıdakılardır.

- ❖ büdcə-vergi sahəsi;
- ❖ kredit, subsidiya və subvensiyalar;

- ❖ regionlararası, regionla mərkəz arasındakı mülkiyyət münasibətləri;
- ❖ regionlar arasında qarşılıqlı yardımlaşma, ekoloji münasibətlər və s.

(Musayev A. № 2, 2014, s. 28-29).

Hazırkı mərhələdə ölkədə iqtisadiyyat sahəsinin tərəqqi etdirilməsi sahəsində əsas vəzifələrin icrası – sahibkarlığın tərəqqisinin intensivləşdirilməsini, dövlətin sosial-iqtisadi məsələlərinin yoluna qoyulmasında onun rolunun bir xeyli artırılmasını, bu yöndə dövlət qayğısının artmasını və bölgələrdə sahibkarlığın tərəqqisi sahəsində xüsusi potensialın yaranmasını tələb edir. Bu nöqtəyi-nəzərdən, vurğulamaq lazımdır ki, sahibkarlığın regional tərəqqisinin intensivləşdirilməsi günümüzdə böyük əhəmiyyət kəsb edən mövzulardandır.

Ölkə prezidenti İlham Əliyevin 2014-cü il 11 fevral tarixli fərmanına əsasən “AR regionlarının sosial-iqtisadi tərəqqisi Dövlət Proqramı (2014-2018-ci illər)” AR-nın sosial-iqtisadi tərəqqisi üçün xüsusi əhəmiyyət daşımaqla bərabər, eyni zamanda sahibkarlığın bölgələr üzrə tərəqqisinə gerçəkləşməsi nöqtəyi-nəzərindən ölkənin ümumi tədbirlərini təşkil edir. Dövlət Proqramında 10 iqtisadi rayona əsaslanaraq hazırlanmışdır, AR-nın bölgələrinin investisiya xəritəsi konkret şəkildə göstərilmiş, bölgə üzrə təşviq mexanizmləri təyin olunmuş və bunların gerçəkləşdirilməsi mənbələri konkretləşdirilmiş, bölgə üzrə infrastrukturun ərsəyə gətirilməsi və tərəqqisi yönündə görülməli tədbirlər qeyd edilmişdir. Regionların sosial-iqtisadi inkişafının Dövlət Proqramında həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan tədbirlərin maliyyələşmə mənbələri də göstərilmişdir.

Bütün bunları nəzərə alaraq, regionlar arasında sosial-iqtisadi inkişaf fərqlərinin aradan qaldırılması üçün Dövlət Proqramında real inkişaf tədbirləri nəzərdə tutulmuşdur. Bu tədbirlərin paralel həyata keçirilməsi ölkənin kompleks inkişafını təmin edəcəyi şübhəsizdir. Başqa sözlə, Dövlət Proqramında nəzərdə tutulduğu kimi regionlarda zəruri infrastrukturun yaradılması hər bir regionda paralel inkişafı təmin etməyə şərait yaradacaqdır. (Mahmudov M.,s.145)

Hazırda regionlarda iqtisadi aktivliyin xeyli aşağı olması və vergiyə cəlb olunan gəlir bazasının məhdudluğu hətta yerli sosial sahələrin də

maliyyələşdirilməsinə kifayət etmir. Yuxanda qeyd edildiyi kimi, Bakı şəhəri çıxılmaqla bütün iqtisadi rayonlarda toplanan vergilər dövlət büdcəsinin vergi gəlirlərinin 5-6%-ni, yerli xərclər isə dövlət büdcəsi xərclərinin 18-20%-ni təşkil edir. Bu iqtisadi rayonların yerli büdcələrinin xərclərinin gəlirlərindən artıq olan hissəsi Bakı iqtisadi rayonu üzrə toplanılan vergilər hesabına maliyyələşdirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, yerli büdcələrin respublika büdcəsinin dotasiyaları ilə maliyyələşdirilən hissəsi ildən-ilə artmaqdadır. Regionlarda iqtisadi fəallığın nəzərə çarpacaq dərəcədə artmaması, regionların dövlət büdcəsindən maliyyə asılılığını gücləndirir. Əgər dövlət büdcəsinə neft sektorundan daxil olan gəlirləri nəzərə almasaq, qeyri-neft sektoru üzrə gəlir daxilolmaları arasında da regional disproporsiya olduğunu görürük.

Dövlət büdcəsindən dövlət investisiya xərclərinin vəsaiti vasitəsilə bölgələrin sosial-iqtisadi tərəqqisinə hər il hansısa dəyerdə vəsait təyin edilir.

Cədvəl 4 Dövlət investisiya xərcləri (milyon manatla)

	2014	2015	2016	2017	2018
	2014	2015	2016	2017	2018
Dövlət investisiya xərcləri o cümlədən:	32,9	84,9	96	164	611
regionlara yönəldilən xərclər	7,3	50,4	60,3	117,7	480,3
ondan sosial-mədəni obyektlərə	0,84	5,1	13,5	28,1	93,5
İstehsal təyinatlı obyektlərə	0,1	12,14	20,7	54,9	311,5
irifrastruktur obyektlərinə	3,2	24,9	20,3	25,7	56,5
mənzil tikintisinə	0,5	0,8	1,3	4,2	11,2
digər obyektlərə	2,6	7,5	4,5	4,8	7,6

Mənbə: Hesablamalar Palatasının məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

2014-2018-ci illər üzrə investisiya xərclərinin çox hissəsi regionlarda, xüsusilə Naxçıvan Muxtar Respublikasında sosial-mədəni, istehsal təyinatlı, infrastruktur obyektlərin, habelə mənzil tikintisinə yönəldilmişdir. Bu gələcəkdə də davam etdirilməlidir.

Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın regionlarda daha sürətlə inkişafı üçün dövlət himayəsinin artırılması və ona zəruri maliyyə dəstəyinin verilməsi ən aktual problemlərdən biridir. Naxçıvan Muxtar Respublikası da daxil olmaqla ölkənin bütün regionları üzrə dövlətin sahibkarlara qayğısı köklü surətdə

yaxşılaşmışdır. Əgər 2014-ci ildə kreditlərin verilməsi 18 şəhər və rayonu əhatə etmişdirsə, 2015-ci ildə bu rəqəm 46, 2016-cı ildə isə 53 olmuşdur. Bu da öz növbəsində gələcəkdə ölkənin bütün regionlarının kredit verilməsinə cəlb edilməsi üçün şərait yaradacaqdır.

Edilən təhlillərdən məlum olur ki, xırda və orta biznesin tərəqqisi bölgələrdə iqtisadi inkişafın əsas daşıyıcısı olur. Bu səbəbdən də ölkədaxili sahibkarlığın tərəqqisi strategiyasının mühüm prioriteti bölgələrdə xırda və orta biznesin tərəqqisidir. Bölgələrdə xırda və orta sahibkarlığın sürətli tərəqqi etməsi və bu əsasda iqtisadi artımın daha da sürətləndirilməsi bir çox istiqamətdə dövlət tədbirlərinin görülməsini tələb edir. Burada kiçik və orta biznesin tərəqqisi üzrə dövlət büdcəsinin pulları SKMF vasitəsilə müxtəlif formalarda istifadə edilir:

- kiçik və orta müəssisələrə əsas fondların alınması, yenisi ilə əvəz edilməsi üçün çox az faizli və uzunmüddətli kreditlərin verilməsi;

- dövriyyə vəsaitinin tamamlanması üçün aşağı faiz vasitəsilə qısamüddətli kreditlərin verilməsi;

- riskli, amma eyni zamanda da perspektivli biznes fəaliyyətinin kreditləşdirilməsi;

- lizinq xidmətinin göstərilməsi, innovasiya projektivlərinin kreditləşdirilməsi.

Vergi tənzimlənməsinin səmərəliliyi - Azərbaycanın bütün regionlarında iqtisadiyyatın inkişafına və həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına əsasən qiymətləndirilməlidir. Onun bir-biri ilə təmasda olan kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri vergi tənzimlənməsinin kifayət qədər olmasının və səmərəliliyinin indikatorudur.

Obyektiv səbəblər baxımından Azərbaycanın regionlarının vergi potensialının məbləğində əsaslı fərq mövcuddur. Buna görə də regionlar üzrə səmərəliliyin qiymətinin diferensiallaşdırılmış meyarlarını müəyyənləşdirmək üçün regionun mümkün vergi yükü həddinin kəmiyyət xüsusiyyətlərini nəzərə almaq çox vacibdir.

Vergiqoymanın yetərliyinin kəmiyyət göstəricilərini iki qrupa bölmək olar.

Birinci qrupa - təsərrüfatçılıq bir subyekti üçün vergi yükünün səviyyəsi daxildir. Burada göstəricilər vergi ödəyənlərin kateqoriyaları üzrə hesablanır, çünki onlara vergiqoyma sistemi müxtəlifdir. Məsrəflərin və vergi qoyulmasının, həmçinin filiallara və bölmələrə malik müəssisələrin və kiçik müəssisələrin sahələr üzrə xüsusiyyətləri ilə əlaqədar onların kəmiyyəti sahələr üzrə fərqlənir. Vergi qoyulmasının mümkün səviyyəsi müəssisənin maliyyə vəziyyətindən asılıdır. Buna görə də, vəziyyətinin çoxsaylı variantlarından asılı olaraq, kiçik orta və iri müəssisələrin gəlir səviyyəsindən asılı olaraq, müəssisələrin mənfəətinə vergi qoyulmasının progressiv normasından istifadə etmək yolları dəqiq təhlil edilməlidir.

İkinci qrupa - regionun vergi potensialının, vergi yükünün və büdcə təminatının səviyyəsi aid edilir. Bu göstərici baxımından, regionlar varlı və çox varlı, kasıb və çox kasıb, həddən artıq kasıb olaraq təsnifləşdirilir. Təhlildə əldə olunmuş kəmiyyət göstəriciləri qarşılıqlı müqayisə edilməlidir. Regionların inkişafını planlaşdıran və proqnozlaşdıran zaman Azərbaycan üzrə müəyyən edilmiş orta göstəricilərlə tədqiq olunan subyektin aid edildiyi regionlar qrupu üzrə göstəricilərin artmasını nəzərə almaq lazımdır. Həddən artıq kasıb regionlara - göstəriciləri iqtisadi təhlükəsizliyin ən son mümkün əhəmiyyətli həddindən aşağı olan regionları aid etmək olar.

Bölgələrə əsasən vergi miqdarının dəyişməsinə - iqtisadi göstəricilər - Ümumi regionun məhsulu istehsalın tutumu və işin, xidmətlərin, əmtəənin satışı bildirir. Dövlətin və eyni zamanda ölkədəki müəssisələrin maliyyə vəziyyətinə vergilərin təsir gücünü bir sıra göstəricilər: zərərə və mənfəətlə fəaliyyət göstərən müəssisələrin ümumi sayı, vergilərə əsasən daxilolmalar, investisiyaların tutumu, vergi yükünün məbləği, yığma və eyni zamanda vergilərə əsasən borclar və məxaricin ümumi dəyərində qeyri-büdcə, habelə büdcə fondları ilə hesablaşmalar üçün məxaricin həcmi müəyyən edir. Ümumiləşdirici göstərici kimi vergilərin elastiklik əmsalı da hesablanı bilər.

Ölkə daxilində vergi tənzimlənməsinin əlverişliliyinin qiymətinin konkretkiyi üçün onun vergi aktivliyi indeksini təyin etmək mütləqdır. Ölkənin büdcə təminatlığının ancaq vergi yükündən yox, eyni zamanda vergilərin yığılma səviyyəsindən asılıdır. Ölkə daxilində adambaşına düşən vergi qoyuluşunun təyin olunması regionlar arasınca vergi yükünün səviyyəsini fərqləndirmək üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

AR-da regional iqtisadi tərəqqinin həyata keçirilməsində bank sistemi çox böyük rol oynayır. Bank sisteminin ölkədaxili iqtisadi İnkişafa göstərdiyi təsirini dövlətin nizamlayıcı funksiyalarından hesab olunan - makromaliyyə və makroiqtisadi dəyişməzliyinin tətbiqi ilə əldə etmək mümkündür, ölkədə makroiqtisadi tənzimləmə avtomatik şəkildə yox, bəzi iqtisadi

üsulların və mexanizmlərin təsiri ilə baş verir, iqtisadiyyat sahəsinin dövlət tənzimlənməsi üçün kredit- pul siyasətinin tərtib edilməsində və yürüdülməsində ilk növbədə bankların xüsusi rolu vardır. (Nuriev Ə, 2014: s.348)

Bölgələrin iqtisadi- sosial tərəqqisinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin mühüm vasitəsi vergi tənzimlənməsidir. Dövlətin iqtisadi tərəqqisinin ayrı-ayrı dövrlərində bu vasitənin tətbiq olunma dərəcəsi onun iqtisadiyyatının vəziyyətinə əsasən müəyyən edilir. Əksər MDB ölkələrinin, daha çox RF-nın və qərb ölkələrinin vergiqoyma təcrübəsinin müqayisəli şəkildə qiymətləndirilməsindən məlum olur ki, ayrı-ayrı dövlətlərdə və regionlarda tənzimlənmənin həmin alətləri onların tətbiq edilməsinin uyğun olub-olmamasına əsasən, əlverişli, həmçinin qeyri-səmərəli ola bilər. İnkişaf etmiş ölkələrdə çox hallarda vergi sisteminin strukturunda dəyişikliklər aparılması yolundan, bəzi hallarda isə uzun dövrü əhatə edən vergi güzəştlərinin istifadə edilməsi üsulundan istifadə olunur. Akademik Z.Səmədzadə düzgün olaraq qeyd edir ki, «... təşəkkül tapmış sistem (vergi - müəl.) bu və ya digər digər sahələrin xüsusiyyətlərini kifayət qədər nəzərə almır, regional inkişafı zəif əlaqələndirilmişdir. Fikrimizcə, dünya təcrübəsinə söykənməklə, ölkənin rayonlarının inkişaf səviyyələri arasında disproporsiyaları aradan qaldırmaq məqsədilə regionlar üzrə fərqli olmaqla vergi dərəcələrini aşağı salmaq məqsədəuyğundur». O cümlədən, azad iqtisadi zonanın meydana gəlməsi ilə vergi qoyuluşlarının mühim qaydalarından istifadə edilməsi praktikasına xüsusi yer verilir.

Azad iqtisadi zonaların (AİZ) və güzəştli vergiqoyma zonalarının yaradılmasını regional vergiqoyma işində ciddi iş saymaq mümkündür. Burada tətbiq ediləcək vergilər regionun iqtisadi *inkişafının* stimullaşdırılmasına səbəb olacaqdır. AİZ yaradılması regional iqtisadi tərəqqidə böyük rol oynasa da, bu mövzu bugünədək bütövlükdə tənzimlənməmişdir. Lakin bu sahədə də artıq ilk addım atılmışdır. Bu gün Azərbaycanın qərb zonası (Erəmnistanla sərhəd zonası) çıxmaq şərti ilə, onun istənilən regionu AİZ-in yaradılması üçün münasibdir.

Hazırda investisiyaların cəlb olunması və maliyyə nöqtəyi-nəzərdən özünü təmin etməsi üçün zəruri olan güzəştli vergi qoyuluşlarının tətbiqi üzrə bəzi səlahiyyətlərin regionların müvafiq hakimiyyət qurumlarına həvalə *edilməsi ciddi* araşdırılmalıdır.

III FƏSİL. RESPUBLİKAMIZDA SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFIN MALİYYƏ-BÜDCƏ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

3.1 Azərbaycanca sosial inkişafın maliyyə-büdcə tənzimlənməsi problemləri və onların həlli yolları

Maliyyə siyasətinin tərkib hissəsi olan maliyyə-büdcə siyasəti iqtisadi inkişafa və sabitliyə xidmət etməlidir. Maliyyə siyasəti isə makroiqtisadi siyasətin elementidir. Hazırkı dövrdə dövlətin büdcə siyasəti ölkədə sosial-iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına yeridilmişdir.

İngilis sosioloqu P.Taunsendm obrazlı ifadəsinə görə «iqtisadiyyatın idarə olunmasını onun sosial nəticələrindən ayırmaq olmaz, ... eyni zamanda həm də sosial siyasət olmayan iqtisadi siyasətə malik olmaq mümkün deyildir». Geniş mənada, sosial siyasət dedikdə, istehsal münasibətləri sisteminə, ictimai istehsalın insan amilinin vəziyyətinə əsasən bazardankənar təsir vasitələrinin məcmusu - büdcə, qanunvericilik, inzibati və s. başa düşülür. Dövlətin sosial siyasətində mərkəzi məsələ - onun maliyyələşdirmə mənbələrinin yaradılması (məqsədli ödənişlər və ümumi vergitutma vasitəsilə) və sosial təminat proqramlarının reallaşması (pensiya, müavinətlər sistemi vasitəsilə) prosesindəki münasibətləri, həmçinin sosial infrastruktur sahələrinin maliyyələşdirilməsi və s. fəaliyyətində bilavasitə iştirakıdır. Dövlət belə tənzimləyicilərdən istifadə etməklə, əhalinin əsas sinif və təbəqələrinin ictimai şüuruna, davranışına və qarşılıqlı münasibətlərinə təsir edir.

Hal-hazırda dövlətin büdcə siyasəti: sosial yönümlüdür. Büdcə təşkilatlarında işləyənlərin əmək haqlarının ödənilməsi, əhalinin aztəminatlı təbəqələrinə kompensasiyaların verilməsi mexanizminin işlənməsi, məşğulluğun genişlənməsi üçün şəraitin yaradılması və işsizliyin səviyyəsinin azaldılması, sosial güzəştlər sisteminin sadələşdirilməsi və s. bu sahədə əsas vəzifələrə aiddir.

Əhalinin sosial müdafiə səviyyəsini qiymətləndirmək üçün aşağıdakı indikatorlardan istifadə edilir:

- vətəndaşların əmək, yayşayış və istirahət hüquqlarının reallaşması üzrəntədbirlər;
- əmək haqqının, pensiyaların, təqaüdlərin, müavinətlərin minimal səviyyəsi;
- pulsuz təhsilə və tibbi xidmətə əhalinin əlçatma imkanları və onun keyfiyyəti.

Dövlət büdcəsi, dövlət sosial təminat və işsizliyə görə sığorta sistemi, iqtisadiyyatın milləşdirilmiş sektoru sosial ədalət prinsiplərinin reallaşma institutları sayılır. Sosial ədalət prinsiplərinə aşağıdakı üsullarla nail olunur:

- mənəfətlə əmək haqqı xərcləri arasında nisbəti dəyişmək vasitəsilə maddəli əməyin ÜDM-də payına təsir edilməsi;
- gəlirlərin dövlət kanalları ilə daha varlılardan əhalinin azimkanlı təbəqələrinə transfer olunması;
- özəl və dövlət mülkiyyəti arasında proporsiyanın, həmçinin onların ictimai istehsalda rolunun tənzimlənməsi.

Sosial təminatları dar və geniş mənada şərh etmək olar. İqtisadiyyatı zəif inkişaf etmişdikiərdə və ya böhran dövrlərində sosial təminatlar ancaq əhalinin ayrı-ayrı məhdud təbəqələri və minimal normalarla verilir. Geniş mənada sosial təminatlar cəmiyyətin ehtiyası olan bütün üzvlərinə şamil olunmalı, müxtəlif təbəqələr arasında əlverişli sosial mühit yaratmalıdır.

Sosial müdafiənin əsas prinsiplərinin, onun forma və prioritet istiqamətlərinin dəqiq müəyyən edilməsi dövlətin əsas vəzifələrindən biridir. Fikrimizcə, sosial təminat sistemine qoyulan və nəzərə alınmalı tələblər: onun zəruri və kifayət həcmi; maliyyə və material resurslarla təmin olunması; sosial ünvanlılıq; ərazi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması; təminatların konkret ünvana çatdırılmanın təşkilatı mexanizminin mövcudluğu; vaxtında çatdırılma; aşkarlıq, açıqlıq və s. daxildir. Sosial təminatlar təsir dairəsinə görə ümumi, lokal, kollektiv və fərdi, həyata keçirilmə formasına görə - qanunvericiliklə hüquqi, iqtisadi (dəyər və bəzən

də natural), təşkilati və informasiya şəklində ola bilər. Onların maliyyələşdirmə mənbəyi kimi büdcənin müxtəlif səviyyələri və büdcədən kənar fondlar çıxış edir. Əsas sosial təminatlar, başqa sözlə dövlət yenidən bölüşdürmə siyasətinin əsas parametrləri mərkəzləşdirilmiş qaydada müəyyən edilir və bu öz əksini ölkə qanunvericiliyində tapır.

Sosial ödəncilər - konkret istiqamətinin müxtəlifliyi ilə fərqlənməklə, əsasən bu və ya digər səbəbdən əmək prosesindən kənar qalan şəxslərə, nadir hallarda, işləyənlərin gəlirlərinə əlavə maliyyə yardımı formasında həyata keçirilir. Dövlətin belə xidmətindən ancaq əhalinin aztəminatlı təbəqələri istifadə edir.

Ənənəvi xeyriyyə fondları ilə yanaşı sosial subsidiyalar ancaq iqtisadi funksiya yerinə yetirir. Sosial subsidiyalar, hər şeydən əvvəl əhalinin tədiyyəqabiliyyətli tələbini saxlamaq və istehsalın tənəzzülü dövründə mal və xidmətlərin satış bazarını təmin etmək vasitəsidir. Bundan başqa, pensiya və müavinətlər himayə olanların (qocalar, uşaqlar, əmək qabiliyyəti olmayanlar, işsizlər, xəstələr və s.) saxlanması zərurəti ilə əlaqədar əmək haqqına düşən yükün bir hissəsini «yumşaldır», iş qüvvəsinin təkrar istehsal prosesinin baş tutmasına yardımçı olur.

Sosial transfertlər - gəlirlərin, əsasən istehsalda çalışanlardan işləməyənlərə, nisbətən yüksək təminatlılardan aztəminatlılara, tənhalıqdan çoxuşaqlılara yerdəyişməsinə, yenidən bölgüsünü təmin edir. Lakin dövlətin öz sosial siyasəti çərçivəsində həyata keçirdiyi yenidən bölgü fəaliyyəti bütövlükdə məhdud xarakter daşıyır. O, əslində bərabərsizliyi aradan qaldırmır, onu bir qədər yumşaldır. Bundan başqa, sosial ödəncilərin maliyyələşdirilməsi son nəticədə işləyənlərin öz üzərinə, onların əmək haqqının üzərinə düşür. Belə ki, işverənlər sosial təminat üzrə xərclərin bu və ya digər dərəcədə qiymət mexanizmi vasitəsilə istehlakçıların üzərinə keçirirlər. Dövlətin sosial xərcləri ödəmək üçün istifadə etdiyi maliyyə resurslarının böyük əksəriyyəti vergilər hesabına formalaşan dövlət büdcəsi hesabına formalaşır. Bu vergilərin əksəriyyəti işləyənlərin əmək haqqından və ya

gəlirlərindən tutulur. Əslində beləbir situasiya istisna deyil ki, ömrü boyu işləyən və əmək haqqından vaxtlı-vaxtmda vergi ödəyən vətəndaşların əksəriyyətinə dövlət tərəfindən daha az sosial təminatlar verilir.

Sosial ödəncələrin maliyyələşdirilməsinin ən vacib aspektlərindən birigəlirlərin bölüşdürülməsi prosesinə dövlət müdaxiləsinin hədlərinin müəyyən edilməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu müdaxilənin istər minimal, istərsə də maksimal hədləri kifayət qədər çevikdir. Bu hədlər təkcə iqtisadiyyatın vəziyyəti ilə deyil, həm də demoqrafik situasiya, mövcud istehlak stereotipləri, ideoloji, siyasi və digər dəyərlərlə şərtlənir. Burada ən çətini, dövlətin bölgü prosesində iştirakının son həddini, yəni onun istənilən bazar modeli təsərrüfatçılığmda aşağı bilməyəcəyi sərhədi müəyyən etməkdir. Bu, dövlət idarəçiliyinin, həm də maliyyə tənzimlənməsinin də ən mürəkkəb və hələlik həllini tapmayan məsələlərindəndir. Belə vəziyyət onunla bağlıdır ki, dəyərin aztəminatlı təbəqələrin xeyrinə yenidən bölüşdürülməsi istehsal amillərinin: dividendlərin, əmək haqqının və mənfəətin sahiblərinin gəlirlərini azaldır və bu səviyyə normal təkrar istehsal şərtlərini təmin edən nöqtədən aşağı olursa, təsərrüfat çıxgın bütün stimullarını amdan qaldıra bilər, yaxud bazar mexanizmində iqtisadi artımın yavaşması və inflyasiyanın yüksəlməsinə səbəb ola biləcək deformasiyalara gətirib çıxara bilər. Məsələn, işsizliyə görə əsassız yüksək müavinətlər iş qüvvəsi bazarındakı vəziyyətə mənfəətli təsir etlə bilər, yəni əmək təklifinin azalmasına, əməyin qiymətinin əmək səylərinin nəticələri ilə bağlı olmadan yüksəlməsinə səbəb ola bilər, Bu halda, işləyənlərin gəlirlərinin artması əsasən inflyasiya törədən amilə çevriləcəkdir. Bundan başqa, iş qüvvəsi təklifinin kifayət olmaması, əslində institusional işsizlik deməkdir və bu da öz növbəsində, ümumdövlət pul vəsaitləri fondunun daxilolmaların azalmasına gətirib çıxaracaqdır. Son nəticədə, gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsindən faydalananlardan savayı hamı ziyan çəkəcəkdir. Bundan başqa, vergiqoyma səviyyəsinin yüksəlməsi ilə nəticələnən şişirdilmiş sosial xərclər yığımları da azaldır və bütövlükdə investisiya prosesinin əsaslarını sarsıdır. Buna görə də, istənilən halda, sosial xərclərin və ödəncələrin həcmi dövlətin maliyyə imkanları ilə uzlaşdırılmalıdır. Əks halda, sosial xərclərin

durmadan artırılması büdcə kəsirini və inflyasiyanı gücləndirən əsas amilə çevriləcək, yenidən bölgü münasibətlərinin mahiyyəti və məqsədi belə təhrif olunacaq, nominal gəlirlərin artması inflyasiya xarakterli olduğundan, ölkə əhalisinin maddi rifah halında yaxşılaşmağa doğru heç bir əlamət müşahidə olunmayacaqdır.

Azərbaycan dövlətinin iqtisadi siyasətinin başlıca istiqaməti əhali qruplarının məşğulluq imkanlarının artırılmasının təmin edilməsi olduğu halda, sosial siyasətdə əsas məqsəd sosial tədbirlər vasitəsilə gəlirlərin yenidən bölgüsünün ədalətli şəkildə aparılmasını təmin etməkdir. Ötən dövr ərzində əhalinin həyata səviyyəsinin yüksəldilməsi, habelə vətəndaşların pensiya təminatının optimallaşdırılması yönündə ciddi işlər görülmüşdür. Ölkədə iqtisadi artımın səviyyəsi onun sosial təminat sisteminin də gücləndirilməsinə şərait yaradır. Əhalinin sosial müdafiəsinin ən mühüm sahələrindən biri pensiya təminatıdır, Bu sahədə başlıca vəzifə pensiya təminatına dünya standartlarına uyğun olaraq yenidən qurulmasından, sistemin maliyyə sabitliyinin və tarazlığının təmin edilməsindən və pensiya həcminin tədricən artırılmasından ibarətdir. Bu baxımdan, sosial müdafiə sistemini təkmilləşdirmək üçün müasir toşkilati-hüquqi baza yaratmaq, dövlətin mövcud resurslarından səmərəli istifadə etmək, əhalini minimum müavinətlərlə təmin etmək və sosial müdafiənin ünvanlığını artırmaq əsas tədbirlər kimi həyata keçirilir,

Pensiya təminatı sektorunda dövlət siyasətinin mühüm istiqamətləri aşağıdakılardır:

- pensiya sistemində ödənişlərin və eyni zamanda daxilolmaların təmin edilməsi;

- pensiya təminatı sisteminin Azərbaycan Respublikasında inkişaf edən bazar münasibətlərinə uyğunlaşdırılması;

- pensiyaların artırılması və onların ünvanlığının təmin olunması, əlillərə, müharibə veteranlarına, gənc ailələrə, əhalinin aztəminatlı hissəsinə xüsusi diqqətin yetirilməsi.

Mövcud sosial təminat sistemi sosial sığorta və sosial dəstək təminatı sistemlərinin sintezindən ibarətdir. (Бабахов И.Т. 2013, 76, s.303-306)

Sosial sığorta - sığorta prinsiplərinə əsaslanır və təminat vətəndaşın əmək fəaliyyəti dövründə sosial müdafiə üçün vəsait ödədiyi halda yaranır. Sosial sığorta hadisəsi elə bir hadisədir ki, onun cərəyan etməsi ilə sığorta olunana sığorta təşkilatından sığorta ödəməsi əldə etmək hüququ peyda olur. Sosial sığorta hadisəsinə: pensiya yaşına çatmaq, hamiləlik və doğum, əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirmək, əlil olmaq və ailə başçısını itirmək, uşağın anadan olması, uşağa qulluq, işsiz olmaq, ölüm və sanatoriya-kurort müalicəsi daxildir. (Фомина О.А., 2015, № 7.s.145-148)

Eyni zamanda respublikada əlillərin sosial müdafiəsi və bəzi məşğulluq tədbirləri sosial sığorta hadisələri olmasa da, onların maliyyələşdirilməsi sosial sığorta vəsaitləri hesabına həyata keçirilir. Son illər məşğulluq tədbirləri kimi əmək yarmarkalarının keçirilməsinə, işsizlər üçün yeni məsləhət xidmətlərinin yaradılmasına xüsusi diqqət verilmiş, ölkə vətəndaşları bazar iqtisadiyyatının real tələbləri əsasında peşə hazırlığına, ikinci dəfə hazırlıq və ixtisasartırma kurslarına, habelə haqqı ödənilən ictimai işlərə cəlb olunmuşlar. Qeyd olunanlarla yanaşı əlillərin sosial müdafiəsini yaxşılaşdırmaq məqsədilə bir sıra tədbirlərin görülməsi təmin edilmişdir. Bura - əlillərin sağlamlığının mühafizəsi və tibbi bərpası, əlillərə maddi və texniki yardımın təşkili, əlillər üçün mənzil inşası, əlillərin sağlamlığının qorunması, əlillik problemləri ilə bağlı informasiya təminatının, əlillərin yaradıcılıq və boş vaxtlarının, idman üzrə tədbirlərin təşkili kimi məsələlər daxildir. Qeyd olunan tədbirlərin maliyyə təminatı əməyin ödənişi fonduna nisbətdə faizlə müəyyən edilən və sığortaedənin vəsaitləri hesabına ödənilən məcburi dövlət sosial sığorta haqqıdır.

Dövlət maliyyələşdirilməsinin imkanları baxımından müasir şəraitdə ən ciddi problemlərdən biri pensiyaçıların saxlanması ilə əlaqədar xərclərdir. Bu, əsasən səbəbi dünyanın əksər ölkələrində olduğu kimi əhalinin demoqrafik qocalması ilə əlaqədardır. Demoqrafik qocalma prosesi pensiya fondlarına

yönəldilən vəsaitlərin ilbəl artmasına, həmçinin əhalinin bu təbəqəsinə pulsuz tibbi xidmətlərə ayrılan xərclərin artmasına səbəb olur. Təkcə qocalara tibbi xidmət göstərilməsinə xərclər gənc insanlarla müqayisədə ən azı 3-3,5 dəfə yüksək olur. Pensiya fondu və tibb xərcləri dövlət xərclərində əhəmiyyətli paya malik olduqlarına görə təkcə demoqrafik faktor hesabına göstərilən xərclərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmiş vəsaitlər xeyli artmış olur.

, Azərbaycanda qocalığa görə pensiya alanların ümumi əhali sayında xüsusi çəkisi son 12 ildə sabit olaraq 9,1% həddində qalmaqdadır. Ölkəmizdə hələlik demoqrafik proseslər üçün ciddi əndişələr olmamasına baxmayaraq, yaxın onillikdə demoqrafik qocalma həddinə (belə hədd kimi 12% götürülür) yaxınlaşmaq təhlükəsi vardır. Bundan başqa ölkədə əhalinin sayma görə ümumi pensiya alanların, xüsusən əlilliyə görə pensiyaçıların sayı çox yüksəkdir.

Əlbəttə, Azərbaycan Respublikasında pensiya ödənilməsi üçün ayrılan vəsaitlərin istər mütləq kəmiyyətini, istərsə də onun ÜDM-də tutduğu xüsusi çəkisini (2015-ci ildə 40%) inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisə etmək yersiz olardı. Son illərdə inkişaf etmiş ölkələrin özündə də dövlətin sosial xərclərinin artım templərində əvvəlki onillikdə müqayisədə azalma müşahidə olunmaqdadır. Həmçinin bəzi ölkələrdə yaşa görə pensiyaya çıxmağın aşağı həddi də artırılmaqdadır. Məsələn, bu ilin əvvəlində Almaniyada pensiya üçün aşağı yaş həddi 62 yaşdan 65 yaşa qaldırılmışdır. Azərbaycanda hazırda pensiyaya çıxmaq üçün aşağı yaş həddi aşağıdakı cədvəldə əks olunub .

**Cədvəl 5. Azərbaycanda pensiyaya
çıxmaq üçün aşağı yaş həddi**

Dövr	Kişilər üzrə pensiya yaşı	Qadınlar üzrə pensiya yaşı
1 iyul 2017 – 30 iyun 2018	63 il 6 ay	60 il 6 ay
1 iyul 2018 – 30 iyun 2019	64 il	61 il
1 iyul 2019 – 30 iyun 2020	64 il 6 ay	61 il 6 ay
1 iyul 2020 – 30 iyun 2021	65 il	62 il
1 iyul 2021 – 30 iyun 2022	65 il	62 il 6 ay
1 iyul 2022 – 30 iyun 2023	65 il	63 il
1 iyul 2023 – 30 iyun 2024	65 il	63 il 6 ay
1 iyul 2024 – 30 iyun 2025	65 il	64 il
1 iyul 2025 – 30 iyun 2026	65 il	64 il 6 ay
1 iyul 2026 və sonra	65 il	65 il

Mənbə: www.huquqiaktlar.gov.az

Pensiyaya çıxmağın aşağı həddinin qaldırılması və pensiyaya dövlət xərclərinin azaldılmasının bir səbəbi də insanların iqtisadi davranışlarına təsir etməklə bağlıdır. Doğrudan da, insanlar pensiya dövründə dövlətin möhkəm dayağını hiss etdikdə, cari istehlaka meyli daha da artır, müvafiq olaraq yığımla maraqlanmadıqlarından, kredit sisteminə əmanətlər daha az qoyulur. Amerika iqtisadçısı M.Feldşteynin hesablamalarına görə ABŞ-m federal büdcəsindən maliyyələşdirilən sosial proqramlar məcmu yığım və investisiyaların artımını təxminən 50% azaldır (Feldstein M. s.4). Sosial xərclərin azaldılması xüsusən iqtisadiyyatın tənzimlənməsində monetar metodlara üstünlük verən ölkələrdə daha kəskin xarakter alır. Bu zaman sosial xərclərin azaldılması, dövlət xərclərinin səmərələşdirilməsi və dövlət idarəetməsinin ucuzlaşdırılması şüarı altında həyata keçirilir. Həmçinin dövlət pensiya təminatı sisteminin tam iflasa uğramaması üçün pensiya xərclərinin əksəriyyətinin vətəndaşların öz yığımlarının və özəl pensiya fondlarının hesabına ödənilməsinə təklif edənlər də vardır.

Metodoloji cəhətdən pensiyam iki hissədən - təsbit olunmuş (sabit) və dəyişən hissədən ibarət olmasını qəbul etmək özünü doğruldur. Pensiyanın ümumi həcmnin sabit hissəsi kimi sosial yaşayış minimumu əmək qabiliyyəti olmayan vətəndaşın pulla təminatının ən aşağı həddidir. Onu hesablayarkən

baza kimi fizioloji yaşayış minimumu deyil, əmək qabiliyyəti olmayanın yaş kateqoriyasına görə diferensiallaşdırılmış minimal təminatının rəasional sosial standartlar götürülür.

Bazar təsərrüfatçılığın mənfi təsirlərini yumşatmaq üçün dövlətin sosial-iqtisadi siyasətində iş qüvvəsinin əmək qabiliyyətinin qorunması, onun keyfiyyət xarakteristikalarının təkmilləşdirilməsi əhəmiyyətli yer tutur. Son illərdə dünyanın aparıcı ölkələrində sosial siyasətdə ağırlıq mərkəzi passiv sosial tədbirlərdən, birinci növbədə insan kapitalına qoyuluşlarla və əmək resurslarının keyfiyyətə təkmilləşdirilməsi ilə bağlı məsələlərin həlli üçün aktiv yanaşmaya üstünlük verilir. Burada söhbət təhsilə, elmə, mədəniyyətə və səhiyyəyə xərclərdən gedir. Bu xərclər «insan kapitalına» sərmayələr də adlanır. Belə sərmayələr investisiya xarakterli olmaqla, əmək resurslarının keyfiyyətini yaxşılaşdırır, əmək məhsuldarlığının artırılmasına və məhsulun rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaradır. Təhsilə xərclər, xüsusən onun ilkin mərhələsində uşaqların vaxtında təlim-tərbiyə görməsinə, insanların start imkanlarının bərabərləşməsinə imkan verir, yaşlı işçilər isə təlim-təhsil səviyyəsini artıraraq məşğulluq siyasətinin fəal ünsürünə çevrilir, işsizlərin sayını artırmağa xidmət etmirlər. Bütün bunlar əhalinin rifah halını yüksəltməklə, işsizliyə görə ayrılan müavinətlərin ixtisar olunmasına gətirib çıxarır, cəmiyyətdə sosial stabilliyi daha dayanıqlı edir. Təhsilin və kadr hazırlığının iqtisadi əhəmiyyətini dərinləndirərək, dünyanın bir çox inkişaf etmiş ölkələri bu sahədə genişmiqyaslı islahatlar aparır, hətta böhran dövrlərində, iqtisadi cəhətdən əlverişsiz situasiyalarda belə bu sferaya ayrılan vəsaitləri ixtisar etmirlər.

Əhalinin sosial müdafiə sistemi üç ünsürdən - sosial təminat, sosial sığorta və sosial yardımlardan ibarətdir. Birinci iki ünsürün səviyyəsi nə cədə aşağıdırsa, əhalinin sonuncuya daha çox ehtiyacı olur, yaxud əksinə. Mənzil-kommunal təsərrüfatında və nəqliyyatda qiymətlər əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlsə, əhalinin böyük əksəriyyətinin sosial yardım və kompensasiyalara

ehtiyacı yaranacaqdır. Lakin aztəminatlı vətəndaşların rifah balmm yüksəlməsi ancaq milli istehsalın canlandırılması, əhalinin məşğulluğunun yüksəlməsi, əhalinin əsas kütləsinin sahibkarlıq və əmək gəlirlərinin artması və bunun nəticəsi olaraq, təsirli sosial proqramlar reallaşdırmaq üçün müvafiq maliyyə resurslarının formalaşdırılması əsasında mümkündür. Bundan başqa, hazırda dünya praktikasında, xüsusən bazar iqtisadiyyatına keçid ölkələrində, o cümlədən respublikamızda 2018-ci ilin əvvəllərindən qanunvericiliklə tətbiq edilən «ünvanlı sosial yardımları» göstərilən problemin həllində daha mütərəqqi və məqsədəuyğun addım saymaq olar. Ünvanlı sosial yardımlar onu ehtiyacı kontingentin iddiası (ərizəsi), əsasında ailə və ya şəxsi gəlirləri qanunvericiliklə təsdiq olunmuş yaşayış minimumundan aşağı olan vətəndaşlar üçün təqdim edilir. Sosial yardımların bu forması həm də sosial ədalət prinsipinə uyğun gəlsə də, münasib maliyyə resurslarının olması ilə yanaşı bir sıra mürəkkəb təşkilatı-metodoloji işlərin həyata keçirilməsini də tələb edir. Fikrimizcə, bu işləri görərkən aşağıdakı ən vacib məqamlara diqqət yetirilməlidir:

* respublika əhalisinin əsas sosial-demoqrafik qrupları (uşaqlar, əmək qabiliyyəti olmayanlar, pensiyaçılar və s.) üzrə ehtiyacı olanların fərqləndirilməsini nəzərə alan - yoxsulluq həddi və aztəminatlılıq normativ meyaların işlənməsi;

* yoxsuuğun və aztəminatlılığın ölkənin müxtəlif ərazilərində fərqli olmasının nəzərə alınması;

* yardımların müxtəlif formalarından (pul, natural, sosial) istifadə olunması;

* ehtiyacı olan ərizəçinin faktiki gəlirlərinin və ailəsinin məcmu maddi səviyyəsinin aşkar olunmasını, güzəştlərin siyahısının tutulması və ayrılan vəsaitlərin məqsədli istifadəsinin təhlil olunmasını nəzərdə tutan inzibati yoxlama prosedurlarının təşkili. Gizli iqtisadiyyatın payının kifayət qədər yüksək olduğu, vətəndaşların əksəriyyətinin təqdim etdikləri sənədlərdəki gəlir mənbələri ilə faktiki gəlirlərinin xeyli fərqli olduğu şəraitdə həqiqi ehtiyacı olanların yoxlanması və aşkar olunması kifayət qədər mürəkkəb və mübahisəli

məsələlərdəndir.

Burada sosial siyasətin ancaq o konsepsiyası məqbul və səmərəli sayılır ki, onun reallaşdırılması nəticəsində əhalinin az və ortatəminatlı hissəsinin real artımı baş verir, məcmu sosial məhsul (ölkədə istehsal olunmuş mal və xidmətlərin məbləğinin əhalinin sayma nisbəti) artır, insan inkişafı indeksi (əhalinin orta ömür müddəti; övladlıq səviyyəsi; adambaşına düşən gəlir) müsbət dinamikaya malik olur. Ölkədə əhalinin sosial müdafiəsi sisteminin normal fəaliyyətinin ən vacib meyarı - onun etibarlılığı, vətəndaşların elmi əsaslandırılmış minimal (perspektivdə rəasional) gəlirlərinin (əmək haqqı, pensiya və müavinət) və sosial-mədəni xidmətlərə (təhsilə, səhiyyəyə və s.) tələbatlarının dövlətin zəmanətli təminat mexanizminə söykənən etibarlılığıdır. Belə müdafiə əhalinin iki müxtəlif kateqoriyasına: əməkqabiliyyətliyə (müvəqqəti işləməyənlər də daxil olmaqla) əmək qabiliyyətli olmayanlara istinamətlənməlidir.

Son məcmu istehlak səviyyəsinin artımını ancaq iqtisadiyyatın inkişafı təmin edə bilər. Sosial təminatlar hökmən son iqtisadi nəticələrə, əməyin keyfiyyəti, istehsalın səmərəliliyinin artımı ilə əlaqələndirilməlidir. Dövlətin sosial xərclərinin miqyasım müəyyən edərəkən, onun maliyyə mənbələrinin, hər şeydən əvvəl, büdcə daxilolmalarının vəziyyəti, onun müxtəlif maddələrinin nisbəti, həmçinin işləyənlərin və işverənlərin büdcədənkənar sosial fondlara ödəmələrinin həcmi böyük əhəmiyyətə malikdir. Dövlətin sosial məqsədlərə xərcləri özündə yaşayış nemətlərinin bölgüsü və istehlakında ictimai zəruri prioritetləri təcəssüm etdirməklə dövlətin iqtisadi imkanlarını keçməməlidir, bu xərclərin mənbəyini təşkil edən vergi və sosial ödəmələr isə iqtisadi artımın qarşısını alan amilə çevrilməməlidir. Buna görə də, elə yenidən bölgü və sosial müdafiə siyasəti aparılmalıdır ki, iqtisadi fəallığı stimullaşdırmaqla yanaşı əhalinin həyat səviyyəsini məqbul səviyyədə saxlamağa imkan versin, bundan ötrii geniş şaxələnmiş ünvanlı sosial yardım şəbəkəsinin səmərəli fəaliyyətini təmin etmək lazımdır. Əhalinin sosial müdafiəsini daha zəmanətli etmək üçün sosial təminatların (xüsusən işsizliyə və yoxsulluğa görə) hüquqi bazası

təkmilləşdirilməli, bu zaman himayaçilik, borabərçilik prinsiplərindən imtina edilməlidir.

3.2 Azərbaycan Respublikasında büdcə-vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi

Ölkəmizdə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar və maliyyə sabitliyinin əldə olunması bir-biri ilə sıx əlaqədardır. Bunun üçün hökumət dəqiq maliyyə strategiyasını, yəni perspektiv üçün nəzərdə tutulmuş və dövlətin iqtisadi və sosial strategiyası ilə müəyyən edilən irimiqyaslı məsələlərin həllini nəzərdə tutan maliyyə siyasətinin uzunmüddətli kursunu işləyib hazırlamalıdır. Bu məqsədlə maliyyənin əsas inkişaf tendensiyalarını müəyyənləşdirmək, ondan istifadənin əsas konsepsiyalarını formalaşdırmaq maliyyə münasibətlərinin təşkili prinsiplərini araşdırmaq lazımdır.

Uzunmüddətli konsepsiyaların və məqsədli proqramların seçimi ilk növbədə, iqtisadi və sosial inkişafın əsas istiqamətlərinin həyata keçirilməsi üçün mərkəzləşdirilməsi üçün vacibdir. Maliyyə siyasətinin və onu təşkil edən elementlərinin mahiyyəti, məqsədi və həyata keçirilmə mexanizminə dərin yanaşma olmalıdır ki, maliyyə siyasətinin qarşısında duran məsələlər düzgün həll olunsun. Maliyyə tədbirlərinin həyata keçirilməsinin xarici təcrübəsi böyük maraq doğurur. Azərbaycanın büdcə sisteminin qurulması üçün, şübhəsiz ki, artıq fəaliyyət göstərən büdcə orqanlarını formalaşdırmış digər dövlətlərin geniş təcrübəsindən istifadə böyük səmərə verə bilər.

Bu məsələyə elmi yanaşma, maliyyə siyasətini müəyyənləşdirən bütün amillərin öyrənilməsi onun nisbi müstəqilliyinin obyektiv iqtisadi münasibətlərinin təsirindən çıxmadığına zəmanət ola bilər.

Təcrübə göstərir ki, maliyyə siyasətinin iqtisadiyyatdan ayrılması ciddi çətinliklərin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Maliyyə siyasətinin işlənməsinə elmi yanaşma onun cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarına uyğunluğunu və maliyyə nəzəriyyəsinin nəticələrinin daimi uçuşunu nəzərə alır.

Fikrimizcə, büdcə-vergi siyasətinin aparılması üçün aşağıdakı tədbirlərin görülməsi məqsədemüvafiqdir:

- ❖ vergi ödəyicilərinin vergi yükünün azaldılması;
- ❖ iqtisadiyyatın sahələrinə vergi güzəştlərinin tətbiq olunması;
- ❖ ÜDM formasına və sahə quruluşuna müvafiq şəkildə büdcə gəlirlərinin artması;
- ❖ vergilərin strukturunun sadələşdirilməsi istiqamətində təkmilləşdirilməsi;
- ❖ qeyri-neft sahəsində iqtisadi fəallığın artırılması və sahibkarlıq fəaliyyət sahəsinin böyüməsinə imkan yaradan vergi mühitinin yaranması,
- ❖ islahatların dövlət sosial sığorta şəbəkəsində intensivləşdirilməsi;
- ❖ dövlət büdcəsindən seçilmiş vəsaitlərin keyfiyyəti üzrə əlverişli xərclənməsi əsasında maliyyə nəzarətinin ciddiləşməsi;
- ❖ dövlət vəsaitinin keyfiyyəti üzrə əlverişli xərclənməsi üzərində nəzarəti həyata keçirmək üçün müəssisə, idarə və təşkilatlarda uçot-hesabat işlərinin tələb edilən səviyyədə görülməsi üçün tədbirlər həyata keçirilməsi;
- ❖ hökumət zəmanətli kreditlər hesabına həyata keçirilən layihələrin səmərəli və təyinatına uyğun istifadəsinin təmin olunması üçün monitorinqlər keçirilməsi və nəticələrini müzakirə edilməsi;
- ❖ ölkənin tədiyyə balansı göstəricilərinə bilavasitə təsir göstərən dövlət və qeyri-dövlət müəssisə və təşkilatların hökumət zəmanəti ilə təmin edilməyən xarici borclarının uçota alınması və təmin edilməsi məsələsinin həllini həyata keçirilməsi;
- ❖ dövlət orqanlarının idarəetmə strukturunun təkmilləşdirilməsi;
- ❖ büdcənin icra olunması zamanı şəffaflığın təmin edilməsi;
- ❖ ahəngdarlığı vergilərin daxilolmalarında artırılması;
- ❖ vergi ödəyicilərinin fəaliyyətinin stimullaşdırılması;
- ❖ xərclərin investisiya yönümlülüğünün təmin edilməsi;

❖ dövlət büdcəsindən maliyyələşən sahələr üzrə xərc normativlərinin təkmilləşdirilməsi;

❖ büdcə kəsirini inflyasiya yaratmayan mənbələr hesabına maliyyələşdirilməsi.

Gələcəkdə dövlət vəsaitindən istifadə üzrə şəffaflığın artıran qanunvericilik bazasının inkişaf etdirilməsi yönündə görüləcək işlərin davam etdirilməsi məqsəduyğundur. İqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsini və sosial sahələrdəki vəziyyəti xarakterizə edən əsas göstərici olan Ümumi Daxili Məhsul istehsalı hər il 8-10% artırılmış qeyri- dövlət sektorunun payı isə 75,0%-dən çoxunu təşkil etmiş, inflyasiyanın səviyyəsi isə minimuma endirilmişdir.

Respublikamızda perspektivdə həyata keçirilməsi düşünülmüş vergi-büdcə siyasəti ölkə daxilində sahibkarlığın tərəqqisi, infrastruktur sahələrin modern tələbləri nöqtəyi-nəzərindən bir daha qurulması, kasıb təbəqəsinin nisbətən azaldılması və bölgələrin tərəqqisi üçün iqtisadi potensialların ərsəyə gətirilməsi ilə bərabər, bütün müəssisələrdə, eyni zamanda büdcə təşkilatlarında maliyyə intizamının yaradılmasını özündə bürüzə verir.

Yığım əmsalının yüksəldilməsi və vergiqoyma bazasının genişləndirilməsi hesabına büdcə gəlirlərinin artırılması, büdcə xərclərinin investisiya və sosial yönümlülüyünün təmin edilməsi, xərclərin həyata keçirilməsində şəffaflığın və idarəetmənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi ilə ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqisi sahəsində vacib tədbirlər görülməlidir.

Müasir dövrdə iqtisadiyyat sahəsində mövcud olan ödəmələr probleminin həll edilməsi, enerji daşıyıcılarının ölkədaxili qiymətlərinin yavaş-yavaş dünya qiymətləri ilə eynilik təşkil etməsi kimi məsələlər gələcəkdə həll edilməsi mühüm olan məsələlərdir.

Gələcəkdə dövlət vəsaitindən istifadə üzrə şəffaflığın artıran qanunvericilik bazasının inkişaf etdirilməsi yönündə görüləcək işlərin davam etdirilməsi məqsəduyğundur.

İqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsini və sosial sahələrdəki vəziyyəti xarakterizə edən əsas göstərici olan Ümumi Daxili Məhsul istehsalı hər il 8-10% artırılmış qeyri- dövlət sektorunun payı isə 75,0%-dən çoxunu təşkil etmiş, inflyasiyanın səviyyəsi isə minimuma endirilmişdir.

Büdcə prosesinin təşkil edilməsi üçün mövcud hüquqi bazanın inkişaf etdirilməsi və onun dünya standartlarına uyğunlaşdırılması istiqamətində də bəzi nailiyyətlər əldə olunmuşdur.

Hesab edirik ki, AR-nın iqtisadi müstəqilliyinin dayanaqlılığının artması, dünya iqtisadi sistemində inteqrasiya etməsinin mühüm şərtlərindən biri də düzgün vergi sisteminin yaradılmasıdır.

Dünya təcrübəsindən məlum olur ki, bti cür ölkələrdə vergilərin yığım faizi (ÜDM-la nisbətdə) inkişaf etmiş ölkələrdən təxminən iki dəfə aşağıdır. Qeyd edilənlərlə yanaşı, Azərbaycanın bir sıra digər postsovet ölkələri ilə birgə bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə yenidən qədəm qoyduğunu, əvvəllər tamamilə fərqli dövlət gəlirlərinin yığım sistemindən istifadə etməsini, habelə iqtisadiyyatın ümumi böhranını nəzərə alsaq, bu prosesin nə dərəcədə ağırlıq və çətin olduğunu təsəvvür etmək olar. Lakin tədricən mərhələ-mərhələ respublikamız bu yolda irəliləyişlərə nail olmuş, öz qanunvericiliyi beynəlxalq standartlara və bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğunlaşdırılmış, investisiya baxımından cəlb edilmə parametrlərini itirmiş, öz siyasətinin aparılmasını təmin edən inzibati sistemin quruculuğuna başlamışdır. (Həsənlı M.X. Bakı: Elm, №1 2016, s. 67-70.)

Vergi sistemi keçən il əsaslı şəkildə inkişaf etdirilmiş və dövlətlərarası normativlər səviyyəsinə çatdırılmışdır. Hesab edirik ki, bu dövrdə vergi siyasətinin aşağıdakı istiqamətləri prioritet ola bilər:

- gəlirlərin büdcəyə daxilolmaların əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməsi;
- vergilərin sayım və dərəcələrini azaldılması;
- vergiqoymada ədalətlik prinsipini təmin olunması;
- vergiqoymada normativlərin sadələşdirilməsi;

- vergi borclarının ləğv edilməsi istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- sahibkarlıq fəaliyyətinin sürətlənməsinə səbəb olan vergi mühitini ortaya çıxması;
- investisiya qoyuluşları əsasında vergi güzəştlərinin inkişaf etdirilməsi;
- qeyri-neft sahəsində büdcə gəlirlərinin yığılması əmsalının çoxalması.

VM vergilərin hesablanmasında, vergilərin çıxılması zamanı yaranan problemlərin həll edilməsi, vergilərin dərəcələrinin aşağı salınması kimi mübahisəli məsələlərin vergi ödəyicilərinin xeyrinə həll olunması nəzərdə tutulmuşdur. (Rzayev İ., V buraxılış. Bakı: Elm, 2003, s. 267-277.)

Beynəlxalq təcrübədən istifadə edərək və spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alaraq vergilərin təkmilləşdirilməsi istiqamətində təsirli tədbirlər həyata keçirilmiş və beynəlxalq maliyyə institutları tərəfindən qəbul olunmuş prinsiplərdən istifadə olunmuşdur.

Eyni zamanda, ölkənin vergi potensialının hələ də tam istifadə olunmaması, bu sahədə kifayət qədər ehtiyatlarımızın mövcudluğu və növbəti illərin vergi siyasəti, əsasən bu potensialın tam üzə çıxarılmasından ibarət olmasını qeyd etmək lazımdır.

Əsas məlumatlardan biri kimi fiziki şəxslərin gəlirlərinin vergiyə cəlb olunması ilə bağlı aparılmış vergi siyasətini qeyd etmək olar. Fiziki şəxslərin əldə etdikləri real gəlirlərin liberallaşdırılmasına yönəldilmiş tədbirlərin vaxtında həyata keçirilməsi vergi siyasətinin bu sahədə əsas fəaliyyətidir. Ötən dövr ərzində fiziki şəxslərin gəlirlərindən tutulan verginin dərəcəsi aşağı salınmış, vergi tutma şkalası sadələşdirilmiş, vergi güzəştlərinin müəyyər qismi ləğv olunmuşdur;

Kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsini təmin edən əlverişli vergi mühitinin yaradılması vergi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Kiçik və orla sahibkarlığın inkişafı istiqamətində görülmüş təsirli tədbirlər sırasında kiçik sahibkarlıq subyektlərinə tətbiq olunan sadələşdirilmiş vergini qeyd etməmək

olmaz. Belə ki, verginin tətbiqi kiçik sahibkarlıq subyektlərini mənfəət vergisini, əlavə dəyər vergisini və əmlak vergisini ödəməkdən azad etmiş, bununla da onların vergi yükünü əhəmiyyətli dərəcədə azaltmış, eyni zamanda bu vergi ödəyicilərinin uçot-hesabat işlərinin xeyli sadələşdirilməsi ilə nəticələnmişdir.

Həmin bu verginin hüquqi şəxslərlə yanaşı, fiziki şəxslərə də tətbiq edilməsi sahibkarlığın vergi yükünü xeyli azaltmış, onların sərəncamlarında qalan və sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsinə yönələ biləcək vəsaitin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artırmaqla kiçik sahibkarlar üçün əlverişli rejimin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Vergi siyasəti respublika sahəsində görülmüş işlərin əhəmiyyətinə baxmayaraq onun daim təkmilləşməsi iqtisadi inkişafın zəruri amillərindən biridir. Qeyd olunan sahədə hökumət tərəfindən müəyyən tədbirlərin davam etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Neft gəlirlərinin qeyri-neft sahəsinin tərəqqisinə istiqamətlənməsi metodu ilə əhalinin sosial vəziyyətinin qaydaya salınmasına, ölkədə kasıb təbəqənin xeyli azaldılmasına nail olmaqla iqtisadiyyatın neftdən asılılığın olmamasına yönəldilməsi iqtisadi siyasətin əsas istiqamətləri olacaqdır. Bu istiqamətdə görülməli tədbirlərin əsas tərkib hissəsi olaraq vergi siyasətinin rolu böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu siyasətin əsas istiqaməti qeyri-neft sahəsində iqtisadi aktivliyin yüksəlməsi və sahibkarlığın fəaliyyətinin intensivləşməsini təmin edən səmərəli mühitin ərsəyə gətirilməsidir.

Vergi siyasətinin perspektivdə əsas istiqamətləri əvvəlki illərdə aparılan siyasətin ardıcıl davam etdirilməsində, iqtisadiyyatın digər sahələrində gedən proseslər nəzərə alınmaqla vergi yükünün və vergidən yayınma imkanlarının azaldılması, vergi ödəyicilərinin vergi mədəniyyətinin və ödəniş vergilərinin həmçinin gündən-günə artırılması, uçolun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, vergilərin büdcəyə alınması: təmin edən orqanların strukturlarının yenidən qurulması, onların arasında informasiya mübadiləsinin, bu

orqanların işinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi olmalıdır.

Vasitəli vergilərin tətbiqi zamanı pozitiv irəliləyişlər olsa da, bu istiqamətdə də çoxsaylı inkişaf etdirmə işlərinə ehtiyac yaranır. Əlavə dəyər vergisi sektorunda itkilərin azalması üçün bu istiqamətdə nəzarətin gücləndirilməsi yönündə ciddi işlər görülməlidir.

İlk növbədə mülkiyyətin real bazar qiymətlərinə çatdırılması vasitəsilə mülkiyyət vergiləri sahəsində vergi bazasının genişləndirilməsi məsələsi növbəti

illərdə həll edilməlidir. Bu addım büdcəyə daxilolmaları artırmaq imkanı ilə yanaşı, fəaliyyət göstərməsinə imkan yaradacaqdır.

Yaxın illərdə mədən vergisinin hildə gəlirlərinin formalaşmasında rolunun artması gözlənilir. Yavaş-yavaş xam neftin və təbii qazın ölkədaxili dəyərlərinin dünyadakı satış qiymətləri ilə uzlaşdırılması bu prosesin həyata keçəcəyinə işarədir.

3.3 Dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinə maliyyə-vergi nəzarətinin təkmilləşdirilməsi məsələləri

Hazırda fərqli təsirlərə uğrayan sosial və iqtisadi tərəqqi prosesləri bazar qanunları ilə qaydaya salındığından dövlət tərəfindən iqtisadi tənzimləmə mexanizminin tətbiqini kifayət qədər çətinləşdirir. Məhz bu səbəbdən, həmin problemləri - cəmiyyətin sosial, iqtisadi inkişafına maneəçilik olan təsirlərin qarşısını vaxtında ala bilən iqtisadi nəzarət sisteminin yaradılması zərurəti yaranır. Dövlətin iqtisadi nəzarət sisteminin vacib həlqələrindən biri olan maliyyə nəzarətinin məqsədi dövlətin maliyyə siyasətinin mükəmməl şəkildə aparılmasını, iqtisadiyyatın istənilən sahəsində maliyyə ehtiyatlarının formalaşdırılması və səmərəli istifadəsi prosesinin icrasını təmin etməkdən ibarətdir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyənin rolu və əsas vəzifələrinin daha da artdığı üçün maliyyə nəzarətinin faydası da xeyli artır. İnzibati-amirliyə əsaslanan iqtisadi sistemdən fərqli olaraq demokratik idarəçilik prinsiplərinə əsaslanan bazar iqtisadiyyatı sistemində dövlətin iqtisadi funksiyaları bir qədər məhdudlaşır. Yeni iqtisadi əlaqələr şəraitində nəzarət mexanizminin əhəmiyyəti artır, bu isə bazar iqtisadiyyatı şəraitində, daha çox maliyyə nəzarəti vasitəsilə həyata keçirilir.

Maliyyə nəzarəti - maliyyənin nəzarət funksiyasının özünü göstərməsi və ya reallaşdırma forması kimi özünü göstərir. Bu reallaşdırma - maliyyə nəzarətinin məqsədlərini, mahiyyətini təyin edir. Onu da vurğulayaq ki, maliyyə nəzarətinin mahiyyəti və istiqamətləri cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin və istehsal münasibətlərinin tərəqqisindən asılı olaraq dəyişə bilər. Hal-hazırda bu cür ciddi dəyişikliklər baş verməkdədir və bu, vurğuladığımız kimi bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsal münasibətlərinin dəyişməsi ilə əlaqədardır. Maliyyə nəzarəti təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətlərində maliyyə və onunla bağlı olan məsələlərin işlənməsi, o cümlədən onun təşkilinin özünəməxsus üsullarının və təsirlərinin məcmusudur.

Maliyyə nəzarətinin təmin edilməsində dövlət maliyyə nəzarəti əsas yeri tutur. Dövlət maliyyə nəzarəti - dövlətin maliyyə-iqtisadi siyasətinin aparılmasına, maliyyə dəyişməzliyi üçün şəraitin yaradılmasına, mövcud qanunvericiliyə riayət olunmasına təminatın yaradılmasına, dövlət maliyyəsinin doğru, əlverişli və qənaətlə istifadə edilməsinə, dövlət əmlakının mühafizəsinə, büdcə və maliyyə intizamının pozulması hallarının müəyyən edilməsinə, dövlət vəsaitinin qanunsuz xərclənməsinin, o cümlədən dövlət mülkünün mənimsənilməsi hallarının müəyyən olunaraq bərpa olunması ilə yanaşı, günahkar şəxslər haqda müvafiq tədbirlər görülməsinə və s. xidmət göstərir.

Dünyanın bir çox ölkələrində dövlət maliyyə nəzarəti maliyyə nazirlikləri və onların yerli orqanları, vergi qurumları, xəzinə sistemi, mərkəzi banklar və başqa təşkilatlar vasitəsilə həyata keçirilir. Dövlətin maliyyə fondlarının yaradılması və dövlət tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi zamanı həmin vəsaitlərdən istifadə edilməsi adekvat maliyyə nəzarəti ilə tənzimlənən qeyri-dövlət və dövlət qurumlarının təsərrüfat fəaliyyəti hesabına baş verir. Bundan başqa, iqtisadiyyatın bütün sahələrinin tərəqqisi, həmin sahələrdə hər hansı dövlət proqramının uğurlu şəkildə tətbiqi əlverişli nəzarət sistemi olmadan qeyri – mümkündür.

Dövlət vəsaitinin, həmçinin büdcə vəsaitinin səmərəli və təyinatı üzrə xərclənməsində əhəmiyyəti olan dövlət nəzarəti - dövlət idarəetmə kapitallarının əsas və məcburi komponentlərindən biri olmaqla, dövlətin maraqlarına xidmət göstərir və dövlətin adından fərqli istiqamətlərdə aparılır.

Sadalanarlardan məlum olur ki, ölkənin iqtisadi və siyasi uğurunun təminatı dövlət maliyyə nəzarətinin səmərəliliyindən birbaşa asılıdır. Dövlət maliyyə nəzarəti dövlətin funksiyalarının icrası üzrə onun sahib olduğu pul vəsaitlərinin və mülkün mühafizəsini və onların artımının təmin olunmasını, dövlət büdcəsinin tərtib edilməsi və icrasının qanunvericiliyə müvafiq şəkildə aparılması, hakimiyyət orqanlarının bütün quruluşlarında dövlət vəsaitlərinin təyinatdankənar məqsədlərə xərclənməsinin və israf olunmasının qarşısının alınmasını, büdcə

qanunvericiliyinə riayət edilməsinin təmin olunmasını nəzərdə tutur. Bu səbəbdən də, istənilən dövlətdə, onun möhkəmliliyinin təmin edilməsi üçün dövlət maliyyə nəzarətini təşkil edən orqanların olması şərtidir. Bunun əksi olarsa, dövlət sahib olduğu vəsaitlərin və ictimai sərvətlərin dövrüyyəsi üzərində nəzarətin itirilməsinə, xaosa düşər ola bilər.

AR-da dövlət maliyyə nəzarəti, fəaliyyətləri qanunvericiliklə tənzimlənən xüsusi dövlət orqanları tərəfindən AR Hesablama Palatası, Maliyyə və Vergilər nazirlikləri, Dövlət Gömrük Komitəsi, Milli Bank, Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi, o cümlədən öz səlahiyyətləri kontekstində daxili nəzarəti həyata keçirən başqa dövlət orqanları tərəfindən təmin edilir.

AR-da vergi siyasətinin prioritet aspektlərinin dəyişməsi zamanı vergi nəzarətinin və inzibatçılığının əlverişliliyinin artmasına və işinin tərəqqi etdirilməsi üçün müəyyən edilən tələblərin də başqası ilə əvəz edilməsi, eyni zamanda, iqtisadi subyektlərin fəaliyyət göstərməsi üçün vergiqoymanın tənzimləyici effektinin daha da gücləndirilməsi, büdcəyə vergi daxilolmalarının intensivləşməsi və vergi ödənişlərinin yığılma səviyyəsinin optimallaşdırılmasının təmin olunmasına yönələn vergi nəzarəti tədbirlərinin əlverişliliyinin artırılması aktuallığını olduğu kimi saxlamaqdadır.

Edilən araşdırmalardan aydın olur ki, yeni vergi inzibatçılığının və sisteminin əsas məqsədi - bazar institutlarının inkişaf etməsindən ötrü həvəsləndirici amillərin, faktorların yaradılması, istehsalın əlverişliliyinin artması və müəssisələrin innovativ tərəqqisinə dəstək olan mühüm fondların təzələnməsi olmalıdır. Vergi həcmnin güzəştə aşağı salınması vergi inzibatçılığına xərclərin azalması ilə izlənməli, iqtisadiyyatın və istehsalın həqiqi sektorunun həvəsləndirilməsini həyata keçirməlidir. Ancaq bu şərtlər ödəndikdə, iqtisadi böhranın göstərəcəyi təsirlərindən yan keçmək mümkündür. Qeyd edək ki, maliyyə böhranları, həmçinin müasir dövrdə dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının və neft-qaz gəlirlərinin ciddi sürətdə azaldığı mövcud büdcəyə edilən vergi

daxilolmalarının lazımı şəkildə təmin edilməsi vergi idarələrinin gördüyü işlərdən çox asılıdır. (Z.Ş.Paşayev. 2016: səh.275-286)

Hazırda VM-nə 115 yeni maddə artırılmış, 83 maddədə yenilik tətbiq olunmuş, 3 maddə isə tamamilə silinmişdir. Yeniliklərin 123-ü vergi inzibatçılığına, daha çox vergi uçotunda inkişaf etmə və aydınlaşdırmağa, 34-ü vergi ödəyicilərinin hüquqların artmasına, 8-i vergi yükünü müəyyən miqdarda azaltmağa, vergidən azadolmalara və eyni zamanda vergi güzəştlərinə aiddir. Prezidentimiz tərəfindən 2016-cı il avqustda amətləri»nin təsdiqi və vergi inzibatçılığının tərəqqi etdirilməsi barəsində» sərəncama görə tərtib edilən əlavələrdə əsas məqsəd sahibkarlığa, xüsusən də KOS-un tərəqqisinə uyğun bir şərait yaratmaqdan, vergi yükünü nisbətən aşağı salmaqdan, vergi ödəyicilərinə hüquqlar verməkdən, vergi idarələrinin sahibkarlıq subyektlərilə olan etimadını yüksəltməkdən, nağdsız prosedurların həcmi və vergi şəraitinin cəlbediciliyini çoxaltmaq dövlətin iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşlarını tətbiq etməkdən, ixraca təkan verməkdən, sağlam uçot ərsəyə gətirməkdən ibarətdir. (Rzayev İ.M Bakı: Elm, 2015, s. 267-277)

VM-də qeyd edilən vergi azadolmaları və güzəştləri ilə əlaqədar yeniliklər vergi ödəyicilərini nəzərə alaraq vergi yükünü nisbətən azaltmağa, onlara dövriyyə vəsaitlərini effektiv formada istifadə etməyə xüsusi şərait yaradacaq, sahibkarlığı daha çox tərəqqi etməyə təşviq edəcək.

Tibbi sığorta xidmətlərini, həmçinin tibbi xidmətlər göstərən uyğun hər hansı bir hökumət orqanı tərəfindən ərsəyə gətirilən qurum, dövlətin adı ilə inşa edilmiş tibbi müəssisələrin gəlirləri mənfəət vergisinə cəlb edilməyəcəklər, buğdanın idxal olunmasının və satışının, unun və çörəyin istehsal olunmasının və satışının, quş əti satışının isə 3 il müddətinə ƏDV-yə cəlb edilməyəcəyi qərarı verilmişdir. Bankların sağlamlaşdırmasına əsaslanan işlək olmayan aktivlərin verilməsi 2017-ci ilin başlanğıcından 3 il müddətində ƏDV-dən yaxa qurtarır. Bankların fiziki şəxslərin əmanəti üçün verdikləri illik faiz gəlirləri, o cümlədən emitentin

investisiya sənədlərinə görə ödədiyi diskont, dividend və faiz gəlirləri 2023-cü ilin fevral ayınadək gəlir vergisinə cəlb olunmayacaqlar.

Sahibkarların verəcəyi vergini müəyyən qədər azaltmaqla yanaşı, onlara dövriyyə vəsaitlərini ehtiyatla işlətmək, o cümlədən ixraca təkan vermək üçün ixrac fəaliyyəti göstərən şəxslər tərəfindən aparılan əməliyyatlarda yaranan ƏDV üçün artıq ödənilən vergilərə əsasən geri qaytarılma zaman intervalı da nisbətən azaldılmışdır.

Məcəllədə tətbiq olunan dəyişikliklər içərisində sahibkarlıq işlərinin subyektlərinə əsasən məhsul, iş və xidmətin istehsalı zamanı e-fakturanı vermək cəlbədidir. Bu tələbin ƏDV-ni ödəyən şəxsin və vergiyə cəlb olunan prosedurun həcmi 200.000 manatı keçmiş ticarət və ictimai iaşədə işləyən şəxslərə 2017-ci il aprel ayından, başqa vergi ödəyənlərə isə 2018-ci il yanvarından tətbiq olunması planlaşdırılır. VM-də edilən sözügedən dəyişikliklər aşağıdakıların həll edilməsinə yardım edəcəkdir:

- sahibkarlar arasında həyata keçirilən əməliyyatların rəsmi hal alması prosedurunun sadələşməsinə;
- operativliyin təmin olunmasına;
- sahibkarların sərf etdiyi xərcləri təsdiqləyən sənədlərə sahib olmaqla gələcək dövrlərdə vergi idarələri ilə fikir ayrılıqlarının ortadan qaldırılması;
- inzibatçılıq xərclərinin azaldılmasına;
- şəffaflığın təmin edilməsinə.

Məcəllədə edilən dəyişikliklər arasında diqqəti çəkən əlavələrdən biri də kənd təsərrüfatı mallarına əsasən pərakəndə satışda əlavə dəyər vergisini ticarət əlavəsindən hesablamaqla bağlıdır. Sözügedən məhsul istehsal edənlər vergilərdən azad olunsada, ticarət şəbəkələri bu istehsalçıların məhsullarını pərakəndə kimi satarkən həmin məhsulların ümumi dəyərindən ƏDV hesablanırdı ki, nəticədə bu bəzi sualların yaranmasına səbəb olurdu. Qeyd edilənlərə əsasən, KOS-un həvəsləndirilməsi, pərakəndə ticarət sektorunda rəqabət şəraitinin ərsəyə

gətirilməsi və vergi yükünün yaxşılaşdırılmasından ötrü pərakəndə ticarət bazarında fəaliyyət göstərən sahibkarların ölkədə emal etdikləri məhsulları satılarkən ƏDV-nin ticarət əlavəsindən hesablanması nəzərdə tutulmuşdur.

VM-də edilən əlavələrdən, yeniliklərdən biri də dəyişməz verginin tətbiq edilməsi ilə bağlıdır. Sabit verginin fərdi şəkildə, yəni maddəli işçinin cəlb olunması olmadan düzgün fəaliyyət ilə məşğul olan fiziki şəxslər üçün tətbiq edilməsi planlaşdırılır. Sözügedən ödəyicilərə kiçik miqdarda gəlir əldə edən şəxslər misal göstərmək olar. Qanunvericilik üzrə, onların vergi uçotuna qeyd edilməklə öz gəlirləri haqda müraciətnaməni təqdim etmələri, özlərinə məxsus vergiləri hesablayaraq dövlət büdcəsinə ödənişləri tələb olunur. Burada əsas məqsəd həmin sektorda uçotu sadə vəziyyətə gətirmək və belə şəxslərin vergi miqdarının azaldılmasından ibarətdir. Nəticədə, bu cür fəaliyyət göstərən fiziki şəxslərin qazandıqları gəlirin həcminə baxmadan, müraciətnamə vermədən, kiçik miqdarda dəyişməz bir məbləğ verərək həmin fəaliyyəti göstərmələri mümkündür. (Ə.N. Həsənov, 2017, s.900)

Dövlət başçımızın 2016-cı il dekabr ayının 6-sı verilmiş sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “AR-nın milli iqtisadiyyat perspektivinə əsaslanan Strateji Yol Xəritəsi”ndə təyin olunan vacib prioritetlərdən biri də səmərəli biznes mühiti ərsəyə gətirmək üçün hökumətin rolunu artırmaqdır.

Bu prioritet daxilində AR tərəfindən biznes şəraitinin institusional əsaslarının möhkəmləndirilməsi planlaşdırılmışdır. Əsasən, azad rəqabət mexanizmini təkmilləşdirmək, dövlət-biznes əlaqələrində insanın rolunu nisbətən zəiflətməklə səmərəliliyi, şəffaflığı və hesabatlılığı yüksəltmək əsas təmayül kimi qəbul olunmuşdur. Dövlətin digər bir funksiyası xarici ölkə bazarlarına çıxışa nail olmaqdan ötrü müstəqil ticarət müqavilələri imzalamığı, ölkədaxili standartlaşdırma sistemini dünya tələblərinə müvafiq şəkildə inkişaf etdirməkdir. O cümlədən, hökumət vergi idarələri və vergi ödəyənlər arasında güvəni artırmaq və normal vergi yükü siyasəti nəticəsində biznes şəraitində əlverişliliyi artırmaq yönündə də işlərin görülməsi nəzərdə tutulur.

İnkişaf etmiş dünya standartlarına adaptasiya olma və dövlətlərarası miqyasda İEÖ-də istifadə olunan bir çox vergi xidmətlərini göstərmək AR-nın əsas məqsədlərdən biri hesab edilir. Özəl sahədə tərəqqini və sahibkarlıq qurumlarının qeydiyyatına alınmasını həyata keçirən, ehtiyatlı şəkildə təyin edilmiş, reallığa uyğun vergi tariflərinə sahib olan, əhəmiyyətli vergi və icra sistemini hazırlayıb, təqdim etmək üçün tədbirlər görülməkdədir.

AR-da səmərəli fəaliyyət göstərə bilən MN sisteminin ərsəyə gətirilməsində xüsusi rol oynayan amillərdən biri - sosial-iqtisadi fəaliyyət agentlərinin hamısının maliyyə təsərrüfat nəticələrinin aydınlığını təmin edən mühasibat uçotu, audit standartlarının tərtib olunmasıdır.

Modern dövrün tələblərinə müvafiq olaraq büdcə vəsaitlərinin xərclənməsi Baş Dövlət Xəzinədarlığı tərəfindən aparılır ki, bu da ödənişlər üzrə borcların yaranmasını əngəlləməyə, büdcə təşkilatlarını vəsaitlə təmin etməyə büdcə vəsaitlərinin əlverişli şəkildə xərclənməsi üzərində cari nəzarəti həyata keçirməyə, lazımi dövlət ödənişlərim vaxtında həyata keçirməyə imkan verir.

İnkişaf etmiş dünya standartlarına adaptasiya olma və dövlətlərarası miqyasda İEÖ-də istifadə olunan bir çox vergi xidmətlərini göstərmək AR-nın əsas məqsədlərdən biri hesab edilir. Özəl sahədə tərəqqini və sahibkarlıq qurumlarının qeydiyyatına alınmasını həyata keçirən, ehtiyatlı şəkildə təyin edilmiş, reallığa uyğun vergi tariflərinə sahib olan, əhəmiyyətli vergi və icra sistemini hazırlayıb, təqdim etmək üçün tədbirlər görülməkdədir.

Vergi sisteminin və bu sistemin idarə edilməsinin əlverişli biznes mühiti üçün xüsusi əhəmiyyət daşımasına əsaslanaraq, ölkədə sahibkarlıq subyektlərinin vergi ödənişləri etməsini asanlaşdıran islahatlar aparılmışdır. Vergi ödəyən ilə vergi orqanının bir-birinə qarşı güvənin artması, o cümlədən güclü iqtisadi tərəqqini təşviq etməkdə vergi imkanının müəyyən edilməsi üçün vergi sistemini və inzibatçılığını inkişaf etdirmək yönündə bir sıra islahatların aparılması nəzərdə tutulur. Həmin istiqamətdə qabağa getmək üçün, xarici şirkətlərin vergi həcmi və prosedurların hər biri üçün vergilərinin yükünə əsasən, uyğun vergi səviyyəsinin

təhlili həyata keçiriləcəkdir. Sahibkarlıq subyektləri üçün vacib hesab edilən maliyyə öhdəliyi haqqında fikir bildirmək üçün ölkə daxilində bütün vergi öhdəliklərini düzgün şəkildə müəyyən etmək istiqamətində islahatların qiymətləndirilməsi nəzərdə tutulur. Yəni, adı keçən islahatlara müvafiq olaraq sahibkarlıq subyektlərinə əsasən qeydiyyatın rəsmiləşdirilməsi və vergi sisteminin böyüdülməsi üçün vergi əməliyyatlarına sərf edilən vəsaiti nisbətən azaltmaq təşəbbüslərinə fikir veriləcəkdir. Aparılmış islahatlarla yanaşı, iqtisadi fəaliyyətə stimül vermək, prioritet sahələrin tərəqqi etməsinə təkan vermək istiqamətindəki müxtəlif vergi qaydalarının təsirinin təhlil edilməsi planlaşdırılır. Bütün islahatları müvəffəqiyyətlə yürütmək üçün vergi inzibatçılığında və müvafiq hesabatlılıqdan əlavə, bir sıra fərqli faktorların rolu da təhlil edilərək uyğun şəkildə təshih olunacaqdır. Vergi sistemində alınan vəsaitlərin dövlət proqramları hesabına iqtisadi yüksəliş və yeni ofislərin fəaliyyət göstərməsi sektorunda şirkətlərin həvəsləndirilməsi metodu ilə, iqtisadi tərəqqiyə dəstək olan sektorlara investisiya edilməsi imkanlarının təhlili nəzərdə tutulur.

Planlaşdırılmanın əsas məqsədləri xərclərin davamlı olaraq maliyyələşdirilməsi, dövlətin borclarının nisbətən azaldılması, təsdiq olunmuş büdcə siyasətinin dəqiq həyata keçirilməsidir. Maliyyə planlaşdırılması ilə dövlət gözlənilən pul qıtlığı və artıqlığı haqda informasiyaya əsaslanaraq xərclərə nəzarət edilməsi məqsədilə tədbirlərin görülməsi, gəlirlərin yığılması prosesinin intensivləşdirilməsi və borçlanma prosesinin planlaşdırılması imkanına sahib olur. Əsas vəzifə - gözlənilən ödəmələrin vaxtılı-vaxtında icra olunmasının, büdcəyə gözlənilən daxilolmaların vaxtında mədaxil edilməsinin, banklararası hesablaşmaların nəzərdə tutulmuş müddət ərzində həyata keçirilməsinin, pul vəsaitinin minimum qalığının və bu səviyyədən yuxarı investisiya məbləğinin təmin olunmasıdır.

Bilirik ki, “Dövlət nəzarəti sisteminin inkişaf etdirilməsi və sahibkarlığın tərəqqisi sahəsində süni əngəllərin aradan qaldırılması barəsində” dövlət başçısının 1999-cu il 7 yanvarda verilmiş Fərmanı ilə bir çox mərkəzi

icra hakimiyyəti orqanlarında maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarət edən orqanlar ləğv olunmuşdur. Maliyyə və vergi nəzarəti funksiyasının həyata keçirilməsi uyğun olaraq, əsasən Maliyyə və Vergilər Nazirliyinə tapşırılmışdır.

Dövlət maliyyə nəzarətinin bazar iqtisadiyyatının bütün tələblərinə uyğun təşkili ilə əlaqədar iqtisadi sektorda cinayətkarlığa qarşı mübarizənin aparılması üçün maliyyə, bank, audit, vergi və hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyəti təmin edilməlidir. Ancaq vurğulamaq olar ki, dövlət orqanları tərəfindən yoxlama və nəzarət funksiyalarının yerinə yetirilməsi mexanizminin modern tələblərə uyğun təşkili prosesi bitmədiyinə görə bu sektorda nəzarət funksiyasını icra edən orqanların fəaliyyətlərində həll olunması zəruri olan problemlər vardır.

“Mühasibat uçotu haqqında” AR Qanununa əsasən ölkədə mühasibat uçotu və hesabatların tənzimlənməsi AR Maliyyə Nazirliyinə həvalə edilmişdir. Bilirik ki, mühasibat uçotu idarənin, müəssisənin, təşkilatın və başqa təsərrüfat subyektlərinin kapitalının, əmlakının, öhdəliklərinin, dövriyyə vəsaitlərinin və bütün maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin natural göstəricilər əsasında,, fasiləsiz, pul ifadəsində, sənədləşdirilmiş və mühasibat registrlərində qarşılıqlı əlaqələndirilmiş bütün təsərrüfat əməliyyatlarının mühasibat hesablarında ikili yazılış üsulu ilə həyata keçirilməsi və nizamlanması sistemini özündə əks etdirir.

AR-nın “Vergi ödəyicilərinin 2017-ci il yanvar ayının 1-də olan vergi borclarının tənzimlənməsi barəsində” Qanunu sahibkarlığın tərəqqisini stimullaşdırmaq, səmərəli biznes mühiti yaratmaq və vergi yukunu azaltmaq, vergi ödəyicilərində iqtisadi interaktivliyi yüksəltmək üçün VN-nin vergi ödəyiciləri üçün vergi qanunvericiliyində olan qanun pozuntulara görə tətbiq olunan maliyyə cəza tədbirlərini güzəştli prosedurlarla ləğv etməyə yönəldilmişdir.

Qanunda təyin olunmuş tələblər üzrə vergi borclarının 2 növünün ləğv edilməsi planlaşdırılır:

1. Vergi borclarının vaxtlı-vaxtında ödənməməsi səbəbindən müəyyən olunmuş faizlər;

2. Vergi qanunvericiliyində mövcud pozuntulara görə tətbiq edilmiş maliyyə cəza tədbirləri.

2017-ci ilin yanvar ayının 1-nə kimi hesablanan faizlər və VM-nin 58.7-ci maddəsində verilən nağd əməliyyatları həyata keçirmə qaydalarını pozması nəticəsində tətbiq edilmiş maliyyə cəza tədbirlərinin heç bir istisna olmadan ləğv olunması işləri aparılacaqdır.

VM-də 58.7-ci maddədən əlavə bu Məcəllədəki 58-ci və digər maddələrdə təsbit edilmiş maliyyə cəza tədbirlərini isə 2017-ci ilin 1-ci, 2-ci və 3-cü aylarında ediləcək ödəmələrə müvafiq olaraq silmək planlaşdırılmışdır.

Vergi inzibətçiliğinin inkişaf etdirilməsi ancaq qanunvericiliklə bağlı deyildir, vergi ödəyiciləri və vergi orqanları arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin ideologiyası və mədəniyyəti dəyişməlidir. Hazırda VN-də vergi orqanlarının işi vergi ödəyiciləri əməkdaşlıq münasibətləri saxlamasına baxmayaraq, vergi idarələrinin fəaliyyətinin inzibati reqlament əməliyyatlarını da, misal üçün, fiziki və hüquqi şəxslərin kəndli fərdi sahibkar olaraq qeydiyyatına alınması, məlumat xidməti və s. inkişaf etdirmək lazımdır.

Bazar münasibətləri vergi nəzarətinin gücləndirməkdədir və artıq dövlət büdcəsinin gəlirlər hissəsinin formalaşmasında vergi nəzarətinin xüsusi rolu vardır. Bu məqsədlə bazar münasibətlərinə keçid şəraitində vergi nəzarəti məsələlərinə modern kompleks baxışın meydana gətirdiyi tələblərdən irəli gəlir. Bunu şərtləndirən əsas arqumentlərdən biri-vergi nəzarətinin inkişaf etdirilməsi vasitəsi ilə təkə iqtisadiyyatın deyil, cəmiyyətin problemlərinin bir çoxunun həllinin olmasıdır.

Ölkə iqtisadiyyatımızda yürüdülmə struktur islahatların əsas məqsədlərindən biri də - sabit iqtisadi artımın və istehsalın inkişafının təmin olunması, büdcə gəlirlərinin çoxaldılması üçün vergi xidmətinin və vergi siyasətinin inkişaf etdirilməsidir. Göstərilən məqsədin əldə edilməsi əvvəlcə vergi orqanları tərəfindən təşkil edilən vergi nəzarətinin hansı səviyyədə düzgün təşkilindən birbaşa asılıdır.

AR-da vergi nəzarətinin təşkili forması və mexanizmi «AR-nın Vergi Məcəlləsi»ndə öz əksini tapmışdır. Vergi nəzarətinin təşkilində vergi uçotu sisteminin inkişaf etdirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. AR-da isə müasir dövrdə belə vergi uçotu prinsipləri yoxdur, mühasibat uçotu vergiqoyma ilə sıx əlaqədardır. Belə ki, müəssisənin balans mənfəəti faktiki olaraq vergiqoyma məqsədləri üçün müəyyən olunur, o, bu mücərrəd rəqəmdir və real mənfəətdən fərqlidir, ona görə ki, maya dəyərində aid olunmayan xərcləri özündə əks etdirmir (bu xərclər müəssisənin sərəncamında olan mənfəətin hesabına aid olunur).

Vergi orqanları, dövlət büdcəsinin formalaşmasında fəal iştirak edən və ölkənin iqtisadi tərəqqisində katalizator rolunu oynayan bir orqandır. Buna görə də könüllü vergi ödəyicilərinin sayının artması üçün vergilərin sayı və dərəcəsini buna uyğun şəkildə müəyyən etməliyik. Bu nöqteyi-nəzərdən, vergi qanunlarında olan boşluqlar ləğv edilməli, qüvvədə olan «Vergi Məcəlləsi»nin tam tətbiqi üçün zəruri normativ-hüquqi sənədlər tərtib olunub istifadəçilərə çatdırılmalıdır.

Hesab edirik ki, ƏDV-nin əvəzləşdirilməsi əməliyyatları və onların ödənilmə vaxtı tərəqqi etdirilməli, əvəzləmədən imtina etmə şərtləri konkretləşdirilməlidir.

AR vergi sisteminin 21-ci əsrin qlobal tendensiyalarına müvafiq şəkildə tərəqqi etdirilməsi işləri hər zaman görülməlidir. İnternet və mobil telefonlarla, POS-terminallarla e-ödənişlərin edilməsi və e-ticarətin geniş tərəqqisi ilə əlaqədar hüquqi və fiziki şəxslər gələcəkdə alqı-satqı prosedurlarını plastik kartlar və e-pullar hesabına internet vasitəsilə həyata keçirəcələr. E-kommersiya və e-xidmətlərlə əlaqədar qeyri-maddi aktivlərin vergitutma obyektləri kimi təsbit olunması mövzuları VM-də və əlaqəli qanunvericilikdə vacib dəyişikliklərin edilməsini, həmçinin e-kommersiya və e-xidmətlərlə əlaqədar internet üzərindən həyata keçirilən əməliyyatların müəyyən edilməsi üçün vergi inzibatchılığı sektorunda innovasiya yönümlü intellektual texnologiyaların tərəqqisini və tətbiq edilməsini istəyəcək. Zənnimizcə, bunları aşağıdakı istiqamətlər üzrə həyata keçirmək daha yaxşı olardı:

- > Vergi sisteminin və vergi qanunvericiliyinə əmələmə mexanizminin dövlətlərarası miqyasdadır sınılanmış formada sadələşdirilməsi;
- > Yoxlamaların vahidləşdirilməsi, vergi müfəttişlərinin biznes fəaliyyətinə qanunsuz müdaxiləsinin əngəllənməsi və vəzifədən sui-istifadə imkanlarının zəifləməsi;
- > Yoxlamalarla bağlı şikayətlərin gözdən keçirilməsi üçün səmərəli mexanizmin ərsəyə gətirilməsi və nəticədə şikayətlərə müvafiq olaraq baxılması, qaydaların pozulması zamanı verilən cəzaların təyin edən yoxlama sertifikatlarının verilməsi;
- > Ümumi dövriyyədən qazınan verginin, həmçinin sosial sığorta haqlarının sadələşdirilmiş vergidə ehtiva olunması;
- > KOM-lar və iri vergi ödəyiciləri üçün eyni vergi uçotunun tətbiq edilməsi;
- > Yoxlamaların əvvəlcədən planlaşdırılması və tətbiqi zamanı risklərin qiymətləndirilməsi prinsiplərinin tətbiq olunması və nəticədə daha yüksək gəlirlərin əldə ediləcəyi müəssisələrə daha çox fikir verilməsi;
- > Vergi yoxlamalarının düzgün şəkildə tənzimlənməsinə, vergi yoxlamalarının çevrəsinin dəqiq vergi məsələləri ilə qurulması, vergi müfəttişləri üzərində nəzarətin gücünün artması və qanun pozuntuları olduqda cəza tədbirlərinin daha da ağırlaşdırılması;
- > E-hesabatların tətbiq edilməsi metodu ilə vergi əməkdaşları və sahibkarlar arasında münasibətin pisləşməsi;
- > Vergi hesabatlarının və vergi uçotu əməliyyatlarının çox aydın şəkildə sadələşdirilməsi və inkişaf etmiş dövlətlərarası təcrübəyə adaptasiya ollmaması, başqa sözlə desək vergilərin hamısı yaxud bir neçə vergi üçün bir vergi hesabatını təqdim etməyə səbəb olan vergi uçotunun tətbiq edilməsi.

Müxtəlif əməliyyatlar üzrə maliyyə-idarəetmənin optimallaşmasında xəzinədarlıq xüsusi rol oynayır. Dünya ölkələrinin təcrübəsi xəzinədarlığın bu

sahədə böyük səlahiyyətə sahib olduğunu göstərir. Bu səlahiyyətlər, aşağıdakı qeyd edilmişdir:

I. Dövlət büdcəsinin planlaşdırılması və onun icra olunmasına nəzarət; büdcədən kənar fondların, o cümlədən yerli orqanların əməliyyatları üzərində nəzarətin təşkil edilməsi;

II. Cari nağd pulların idarə olunması, həmçinin bank sistemində daxil olan pullar üzərində nəzarət, o cümlədən dövlət xərclərinin qaydaya salınmasını təmin etmək;

III. Dövlət borclarının və eyni zamanda təminatlı borcların idarə olunması;

IV. Dövlət maliyyə aktivlərinin, həmçinin dövlət müəssisələrinin səhm paketlərinin idarə olunması;

V. Dövlət idarəetmə orqanlarında əməliyyatların uçotu və dövlət maliyyə məlumat sisteminin əlverişli fəaliyyətinin təmin olunması;

VI. Auditor formasında yoxlama və dəyərləndirmə.

Maliyyə vəsaitlərinin əlverişli istifadə edilməsi ilə bərabər onların xərclənməsinin mərhələlərində xəzinədarlıq müəyyən səviyyədə büdcənin icrasına ilkin nəzarət funksiyasını da tətbiq edir.

AR-nın tarixi təcrübəsinə əsasən, qanunvericiliklərlə qeyri-vergi ödənişləri olan sığorta ayırmalarının və eyni zamanda gömrük rüsumlarının əldə edilməsi və inzibatçılığı VN-nə tapşırılmalıdır. Bütün bunlar vergi ödənişləri üzrə daxilolmaları yüksəltməklə, daha effektiv və inkişaf etmiş vergi nəzarəti təşkil etməyə, vergi inzibatçılığının daha da inkişaf etdirilməsinə imkan verir.

Vergi ödəyicilərinin uçota alınması və hüquqi şəxslərin qeydiyyatı Vergi nəzarəti mərhələsində olmalıdır. Ödənişlərin uçotu dünya təcrübəsində özünü sübut etmiş “özühesablama” prinsipinə əsaslanmalıdır. Bu prinsipin maksimal effektiv fəaliyyəti AR VN-nin məlumatların bir mərkəzdə və vahid texnologiya ilə hazırlanması şəraitində ola bilər. Vergi inzibatçılığının müasir modelində vergi

ödəyicilərinin müraciətamələri və şəxsi hesabları rabitə kanalları vasitəsilə seqmentləşdirilərək göndərilir və vahid mərkəzdə hazırlanılır.

Ölkənin və vergi ödəyicilərinin mənafeələrini olduğu kimi saxlamaq üçün azad məhkəmə sisteminin olması, məhkəmələrin açıq şəkildə təşkil olunması, bu sistemin rüşvətdən uzaq olması mütləqdir. Vergi qanunvericiliyi ilə bağlı məhkəmənin apardığı tədqiqatların mükəmməl şəkildə qurulması, qanunvericilikdə mübahisə yaradan mövzuların işlək şəkildə yoluna qoyulması üçün Ali Məhkəmə və Ali Arbitraj Məhkəmələri rəhbərliyi altında nüfuzlu biznes və çalışanlar, vətəndaş cəmiyyətinin üzvləri, icra orqanları əməkdaşları və s. ibarət təcrübəçi-məsləhət Şuraları ərsəyə gətirmək pis olmazdı. Vergi mübahisələrinin məhkəmə mexanizmini əlverişli texnologiyalarla hazırlanmış, məhkəmə vaxtına kimi həll edilmə qaydaları ilə nizamlanmasına daha çox önəm verilməlidir. Bu, məhkəmələrin üzərinə düşən vergi yükünü azaltmaqla, bəzi mübahisələri primitiv, operativ və daha az xərclə həll olunmasına, ümumilikdə vergilərin toplanmasına transaksiya xərclərinin azalmasına gətirib çıxara bilər.

MN-də bundan sonrakı büdcə ili üçün dövlət büdcəsinin ayrılmaz hissəsi olan - gəlirlərin və xərclərin proyektləri tərtib edərkən təsnifatın iqtisadi, funksional və təşkilatı təsnifatların paraqrafları səviyyəsində məlumat axınının avtomatlaşdırılması ilə, cari ilin dövlət büdcəsinin gözlənilən icrasına aid informasiya, eyni zamanda sonrakı büdcə ili üzrə gəlirlərin ötən ilin faktiki və cari ilin gözlənilən nəticələri, o cümlədən, xərclərin funksional, iqtisadi və təşkilatı təsnifatlar üzrə müqayisəsi və başqa informasiyalar toplamaq olar.

Dövlət və icmal büdcə proyektinin tərtib edilməsi kimi ölkə miqyaslı məsələnin həlli metodologiyasına məlumat və kommunikasiya texnologiyasına (İKT) tətbiqi - maliyyənin idarə olunmasında proqozlaşdırmaqla yanaşı, dövlətin sosial-siyasət, əhəlinin sosial müdafiə sisteminin gücləndirilməsində xüsusi rol oynayır.

Maliyyə sisteminin mühüm sahələrindən biri də odur ki, xəzinədarlığın idarə edilməsini İKT-siz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Bu mənada vurğulamaq

olar ki, artıq xəzinədarlığın mərhələlərinin proqnozlaşdırılması dayandırılmış, ölkənin əksər rayonlarında uğurla tətbiq edilir. Bununla yanaşı Xəzinədarlığın İnformasiya İdarəçiliyi Sisteminin (XIİS) dünya standartlara uyğun proqram təminatının hazırlanmasının üzərində işlər yekunlaşmaq üzrədir.

O cümlədən, ölkə miqyasında Xəzinədarlığın İnformasiya İdarəolunması Sisteminin lokal şəbəkəyə keçilməsinə də başlanacaqdır. Nəticədə bu maliyyənin idarəedilməsində informasiyalaşdırma məhdudiyyətinin götürülməsinə zəmin yaradacaq, İKT-nin xidmətlərindən ölkəmiz və ölkəmizə maraq göstərən dünya maliyyə qurumları yararlanacaqlar.

İnformasiya axınının avtomatlaşdırılması - gələcəkdə büdcədə xərclənmələrin və meyllərin işlənməsinə və büdcə vəsaitinin çevik idarəedilməsinə əməliyyatların mərkəzləşdirilmiş şəkildə xəzinədarlığın vahid hesabı vasitəsi ilə aparılmasına imkan verəcəkdir.

Təşəkkül tapmış hüquq münasibətlər, sosial-iqtisadi şərait, o cümlədən dövlətin dünya birliyində yeri və nüfuzu mühasibat uçotunun təşkilinə həlledici təsir edir. Azad sahibkarlıq prinsipləri üzrə bazar iqtisadiyyatında uçot və hesabların beynəlxalq standartlar əsasında qurulması da xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Dünya təcrübəsində mühasibat uçotunun ayrı-ayrı modellərinin yaranması bu deyilənləri bir daha sübut edir.

Bütün ölkələrin iqtisadi və sosial tərəqqinin ümumi vəziyyəti tədqiq olunarkən, beynəlxalq səviyyədə qəbul edilən müvafiq standartların nəzərə alınmasına tələbat vardır. Bu cür dünyəvi normativ sənədlər əsasında Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarını (BMHS) və Beynəlxalq Qiymətləndirmə Standartlarını (BQS) göstərmək olar. Vurğulamaq olar ki, praktiklər tərəfindən birincinin adı bəzən Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartları kimi səsləndirilir ki, bu da təbii qəbul edilir.

Azərbaycana cəlb olunmuş xarici kapital axınının artması hesabına ölkənin daxili bazarında xarici sərmayədarların mövqelərinin güclənməsi

obyektiv şəkildə vahid mühasibat uçotu qaydalarının və maliyyə hesabatlarının unifikasiyasına, nəticədə onların standartlaşdırılmasına münbit şərait yaratmışdır. Bu səbəbdən də, maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartların tətbiq etməyən ölkələrdə büdcə vəsaitinin səmərəli və təyinatı üzrə istifadəsi, həmçinin milli sahibkarların fəaliyyəti haqda maliyyə informasiyalarının müqayisə olunması probleminin mövcudluğunu nəzərə alaraq, xarici investisiyaları cəlb etmək istəyən ölkə və dünya bazarına çıxmaq istəyən sahibkarlar üçün beynəlxalq standartlara müvafiq mühasibat uçotunun həyata keçirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarının müvafiq müddəalarına əsasən aktivlərin və öhdəliklərin qiymətləndirilməsi zamanı (mümkün satış qiyməti, faktiki dəyər, tarixi dəyər, diskont dəyər, ədalətli dəyər) müxtəlif qiymətləndirmə metodlarından istifadə olunur. Bu metodlar, maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarını tətbiq etməyən ölkələrdə istifadə olunan qiymətləndirmə metodlarından əsaslı şəkildə fərqlənir. Gəlirlərin və xərclərin tanınması konsepsiyası da istisna deyil. Başqa sözlə desək, beynəlxalq standartlar əsasında tərtib edilmiş maliyyə hesabatları komponentlərinin qiymətləndirilməsi və hesablanması metodikası hazırda qüvvədə olan ənənəvi milli mühasibat uçotu qaydalarına əsasən, bu komponentlərin uçota alınması metodikasından fərqli olaraq, konseptual nöqteyi-nəzərdən tamamilə başqa meyar və prinsiplər əsasında müəyyən olunur.

BMHS-nin BQS-nin tətbiq olunması ilə tərtib edilən maliyyə hesabatı xüsusi prinsiplər üzərində qurulur və bəzin məqsədlər üçün nəzərdə tutulur. İqtisadiyyatın dinamik tərəqqisi dövlətlərarası standartlara düzgün riayət edilməsini tələb edir. Beynəlxalq ölçülərə nəzərən həyata keçirilən uçot siyasətinin təşkili mühasibat uçotunun bəzi aparıcı prinsiplərinə əsaslanmalıdır. (“Büdcə sistemi haqqında” AR Qanunu, Bakı, 2002.)

Qərb uçot standartlarına görə maliyyə hesabatı və eyni zamanda uçot siyasəti standartlarının əməli şəkildə aparılmasına mühasibat uçotunun təşkilinin

aşağıdakı prinsipləri də yardım edir. Onun strukturalarını əyani olaraq aşağıdakı şəkildən görmək olar. Tədqiqatdan məlum olur ki, bu strukturda əksər prinsiplərin əks olunması olduqca vacibdir. Məlumdur ki, təsərrüfatçı subyektlərinin müstəqilliyi, pul ölçüsü, zərurilik, fasiləsiz, yığım və uyğunluq, müntəzimli və ehtiyatlılıq bu prinsiplər sırasında daha önəmli sayılırlar.

Bu əsasda mühasibat uçotu eyni zamanda təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin pul ifadəsində göstərilməsi metodunu müəyyən edir. Bu metod maliyyə hesabatlarının sanballı, rahat başa düşülən və rəqiblərin hesabatları və ya müəssisənin özünün əvvəlki illərə məxsus hesabatları ilə müqayisəsinə imkan verən müəyyən standartlara və qaydaya əsaslanır. Maliyyə informasiyası daha konkret, sanballı, müqayisə edə bilən, zamanında, rəhbərlərə təsərrüfat qərarlar qəbul etmək imkanı verən şəkildə olmalıdır. Uyğun prinsiplərin təkəcə BMHS-dan deyil, həm də BQS-dən istifadə edərkən, yəni onun milli iqtisadiyyatda tətbiqi prosesində ehtiyatlılıq qabağa çəkilməlidir. Bu nöqteyi-nəzərdən, BQS-in daha çox tətbiq olunduğu qiymətləndirmə fəaliyyəti istiqamətində mövcud olan bəzi prinsiplərin gözdən keçirilməsi lazım gəlir.

Mühasibat uçotu sistemində islahatlar həyata keçirərkən unutmamaq olmasın ki, beynəlxalq standartlar tövsiyə xarakterlidir və onların kor-koranə tətbiq olunması ölkə iqtisadiyyatına ciddi ziyan vura bilər. Azərbaycan bunu nəzərə alaraq, uçot və qiymətləndirmə sisteminin inkişaf etdirilməsi işini müvafiq qaydaların hazırlanması və tətbiqi yolu ilə həyata keçirir.

Maliyyə kapitalı elementlərinin qiymətləndirilməsinin mühüm əlamətlərindən biri - maliyyə qoyuluşlarının qiymətləndirilməsidir. AR-nın maliyyə qoyuluşlarının uçotu və dəyərləndirilməsi istiqamətində BMHS-ə və BQS-ə keçinəsi ən əvvəl xarici təcrübə ilə ölkəmizin təcrübəsi arasında müxtəlif xüsusiyyətlərin müəyyən edilməsini və bunun əsasında özümüzün uçot və qiymətləndirmə qaydalarımızın inkişaf etdirilməsinə və dövlətlərarası standartların qeyd-şərtsiz qəbul olunmasına dair qərar çıxarılmasını tələb edir. Ölkəmizin uçot sistemi maliyyə qoyuluşlarını onların əldə olunma dəyəri üzrə qiymətləndirməyi

nəzərdə tutur, təkrar qiymətləndirilmiş dəyər üzrə və maya dəyərinin ölçüsü ilə bazar dəyərinin kəmiyyəti arasında ən kiçik olan kəmiyyət üzrə təhlil etməyə icazə verir. Dünya praktikasında uzunmüddətli və qısamüddətli maliyyə qoyuluşlarının seçilməsi uçotda qeyd edilmişdir.

Qısamüddətli qoyuluşlar uçotda bazar dəyəri üzrə və yaxud ən aşağı kəmiyyət üzrə göstərilə bilər, yaxud bazar dəyəri üzrə göstərilib sonra nəticə şirkətin mənfəətinə və yaxud ziyanına aid oluna bilər. Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşlarına gəlincə, onların maya dəyəri azaldıqda, balans dəyəri də azalır, bu isə maliyyə nəticəsinə təsir edir.

Maliyyə fəaliyyəti və investisiya fəaliyyəti kimi anlayışlar da fərqli mənə verirlər. Məsələn, beynəlxalq standartlara əsasən, maliyyə fəaliyyəti öz kapitalının həcmində dəyişməsi ilə əlaqədar olan fəaliyyətdir, investisiya fəaliyyəti isə uzunmüddətli aktivlərin alınması və yaxud satılmasıdır. Bundan savayı, xarici uçot praktikasında ümumiyyətlə istiqrazın emissiyası nəticəsində əldə olunan pul vəsaitləri maliyyə fəaliyyəti hesab edilir. AR-da dövriyyədən kənar aktivlərə kapital qoyuluşları ilə əlaqədar fəaliyyət investisiya fəaliyyəti, qısamüddətli maliyyə qoyuluşları ilə əlaqədar fəaliyyət isə maliyyə fəaliyyəti hesab olunur.

Beynəlxalq standartlardan (BMHS və BQS) istifadə olunması iqtisadiyyatda etibarlılığın, müvafıqlığın, şəffaflığın, ölkələr arasında təcrübə mübadiləsinin olmasının, etimadın artması və qarşılıqlı olaraq faydalı əməkdaşlığın həyata keçirilməsinin əsas şərtlərindən biridir. Bu həm də Milli Qiymətləndirmə Standartlarının (MQS) və Milli Maliyyə Hesabatları Standartlarının (MMHS) formalaşmasına və yavaş-yavaş daha da inkişaf etdirilməsinə səbəb olar. (“Azərbaycan Respublikasının Dövlət Büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”, Bakı 2018.)

Fikrimizcə, kommərsiya və qeyri-kommərsiya təşkilatları üçün mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlarına müvafiq olaraq, o cümlədən onların əsasında tərtib ediləcək müvafiq milli Mühasibat Uçotu Standartlarının tətbiqi üzrə milli strategiyanın həyata keçirilməsi vacibdir. Bu konsepsiyada ölkədə

mühasibat uçotu və hesabatların tərəqqisini təmin edən maliyyə hesabatlarının dünya standartlarının tətbiq edilməsi üzrə uyğun infrastrukturun yaradılması, mühasibat uçotunu və maliyyə hesabatlarının tərtibini tənzimləyən sisteminin yenisi əvəz edilməsi, maliyyə hesabatlarına nəzarətin artması məsələlərinin həlli göstərilməlidir. O cümlədən, mühasibat uçotunun aparılması, müvafiq hesabatların tərtib olunması və auditin həyata keçirilməsi ilə məşğul olan mütəxəssislərin beynəlxalq standartlara cavab verən ixtisasların, həmçinin hesabatların alınmasında maraqlı olan istifadəçilərin mühasibat hesabatlarının tərtib edilməsi haqqında biliklərin artırılması üçün maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarının tətbiqi və yayılmasını üzrə müvafiq məşğələlərin təşkil edilməsi vacib şərtlərdən biridir.

Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarının tətbiqi və yayılmasını təmin edən dünya kapital bazarının tələblərinə uyğunlaşdırmaqla ənənəvi milli mühasibat uçotu sisteminin qlobal olaraq yenidən qurulması, kommersion və qeyri-kommersion təşkilatları üçün, onlar tərəfindən ölkədə iqtisadi islahatların yürüdülməsi və ölkəyə sərmayə axınının ilbəil artımına nail olunması üçün mühasibat uçotu sahəsində mövcud problemlərin yoluna qoyulmasına dair düzgün qərarların verilməsində xüsusi töhfə ola bilər.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Qeyd etdiklərimizi ümumiləşdirərək belə nəticəyə gələ bilərik ki, dövlət gəlirləri maliyyə vəsaitlərini ümumdövlət pul vəsaitləri fonduna səfərbər etməklə məcmu tələbatın quruluşuna təsir göstərir, iqtisadiyyat sahəsində dəyişmələrin ölçüsünü nisbətən kiçildir, təsərrüfatın sahə və region strukturunu optimallaşdırır, sosial-iqtisadi tərəqqi tempinə bəzi düzəlişlər edir, iqtisadi sistemin faktorlarının hər birinə impuls verməklə, yenidən istehsal parametrlərini qaydasına salır, sosial-iqtisadi sektorda cərəyan edən proseslərin dinamikasını əsaslandırılır.

Ölkənin iqtisadiyyatı tənzimləməsi fərqli iqtisadi alətlərlə, həmçinin qiymət, maaş, kredit vasitəsilə aparılır. Bu vasitələrdən əsas rol maliyyəyə məxsusdur. İqtisadiyyat sahəsinin dövlət maliyyə tənzimlənməsi dəqiq fəaliyyət və tərəqqi mərhələsində iqtisadiyyatın tərəqqisinin, makroiqtisadi kompensasiyanın təmin olunması üçün dövlətin bəzi üsullardan istifadə etməklə təsərrüfat subyektlərinə təsir göstərmək prosesidir.

Bu proses nəticəsində maliyyə resurslarının sahələr, bölgələr arasında təkrar bölgüsü aparılmaqla, iqtisadiyyat sahəsində ola biləcək disproporsiyaların qarşısı alınır. Ancaq dövlət bu tənzimləməni yalnız əvvəlcədən müəyyən edilmiş həddə və məqbul vasitələrlə apardıqda əsas məqsədlərə çatmaq olar.

Bununla belə, iqtisadi və eyni zamanda sosial proseslərin maliyyə tənzimlənməsi– yenidən istehsal parametrlərində korrektələr etmək üçün dövlətin maliyyə əlaqələrindən, vasitələrindən faydalanmasına əsaslanan fəaliyyət növüdür. Dövlət maliyyə vəsaitlərinin səfərbər edilməsinin dəqiq üsullarına, dövlət xərclərinin sərf edilmə metodları üzrə ayrı-ayrı dövlət və hakimiyyət quruluşlarının təmsalında tənzimlənmənin subyekt kimi özünü göstərir.

Müasir dövrdə dövlət maliyyə mexanizminə vaxtaşırı uyğun olan iqtisadi tənzimləmə və nəzarət vasitələri istəyən təzə komponentlər əlavə edilir. Burada dövlət maliyyəsi təkrar bölgü kateqoriyasından yenidən istehsal kateqoriyasına transformasiya olunmalıdır. Dövlət maliyyəsi yalnızca ölkənin fiskal təminatı funksiyasını icra etmir. O, eyni zamanda yenidən istehsal prosesinin

həlledici komponentidir. Hazırda ölkəmizin maliyyə potensialının dinamik tərəqqi strategiyasının tərtib edilməsi və onun çox az zaman intervalında təşkili mütləqdir.

Ölkə daxilində həqiqi sosial-iqtisadi durumun müəyyən istiqamətdə yenisi ilə əvəz edilməsi dəqiq maliyyə tənzimlənməsinin gedişində təmin olunur. Dövlət əsas məqsədinə əsasən yenidən istehsalın müəyyən seqmentinə təsir göstərmək üçün mütəmadi olaraq tədbirlər görür. Ayrı-ayrı maliyyə üsulları vasitəsilə dəyərin təkrar paylaşdırılması dəqiq olaraq bu cür fəaliyyətin məzmununu ifadə edir və sosial-iqtisadi proseslərin yoluna qoyulmasını təhlil etməyə şərait yaradır.

Maliyyə mexanizmi - dövlətin mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondunun ərsəyə gətirilməsi və istifadəsi zamanı maliyyə münasibətlərinin təşkili üçün istifadə etdiyi iqtisadi alət və vasitələrinin, təşkilati forma və metodlarının məcmusudur. Yuxanda sadalanan təriflərdə ifadə olunan digər detallar daha maliyyənin məqsədlərinə və ya funksiyalarına aiddir.

Edilən araşdırmalar AR-nın Vergi sisteminin aşağıdakı çatışmazlıqlarını müəyyən etmişdir:

- İnnovasiya, investisiya və sahibkarlıq fəallığının həvəsləndirilməsinə, istehsal sahəsinin böyüməsinə istiqamətlənən vergi mexanizmlərindən çox istifadə edilmir;

- Vergi ödənməyən hallarının artmasına, məxfi iqtisadiyyatın tərəqqisinə rəvac verən inzibətçilik boşluqları hələ də qalmaqdadır;

- Ölkəmizin vergi inzibati sistemində funksiyalardan əsasən fiskal funksiyaya önəm verilir, başqa iqtisadi funksiyalardan az istifadə olunur;

- Ölkəmizin vergi sisteminin fiskal funksiyasının əsas və fərqli xüsusiyyəti - dolaylı vergitutmada və eyni zamanda təsərrüfat subyektlərindən vergitutmada, mülkiyyətdən və eyni zamanda fiziki şəxslərdən vergilərin alınması zamanı ortaya çıxır;

- Vergi inzibati sisteminin iqtisadi funksiyalarından çox az istifadə -

investisiya interaktivliyinə, sahə və rəqabət gücünə təsirsizliyində özünü biruzə verir.

Birbaşa vergilərin istehlak olunmasına əsasən vergi miqdarının dəyişdirilməsi, həmçinin vergi ödənişləri sisteminin güclü olmaması VM-nin əsas qüsurlarından biridir. Digər ölkələrin vergi növləri iqtisadiyyat sahəsinə təsir dərəcəsi üzrə 2 qrupa ayırmaq mümkündür:

- Birbaşa və məqsədli vergilər (fiziki və hüquqi şəxslərin mülk vergisi, mənfəət vergisi, gəlir vergisi və s);

- Dolaylı vergilər (aksiz, Əlavə dəyər vergisi)

Dolaylı vergilərin çıxılması sisteminin fəaliyyətinə diqqət edilməlidir, çünki, onlar qiymətqoymaya daha çox təsir edir və Gömrük ittifaqının nümayəndəsi olan hər bir dövlətin vergi daxilolmalarının miqdarında maksimum xüsusi çəkiyə sahibdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”, Bakı 2018.

1. “Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi.” Bakı, 2001

2. “Büdcə sistemi haqqında” AR Qanunu, Bakı, 2002.

3. «Dövlət büdcəsinin tərtibi və icrası qaydaları» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı, Bakı, 2004.

4. Allahverdiyev H., Qafarov K., Əhmədov Ə. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı, 2012, 445 s.

. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı Bakı şəhəri, 27 fevral 2014-cü il № 118

5. Əhmədov M.A. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın problemləri. Bakı, 2013, 519 s.

6. Ələsgərov A. Azərbaycan Respublikasında bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin yaranması, formalaşması və inkişafı. Bakı, 2014, s.40-45.

7. Əlirzayev Ə. İqtisadi və sosial idarəetmə: bazar iqtisadiyyatı, metodoloji prinsiplər, qanunauyğunluqlar. Bakı, 2014, 282 s.

8. Əliyeva F. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi iqtisadiyyatda maliyyə-kredit münasibətlərinin mövcud vəziyyəti və inkişaf təmayülləri / Bazar islahatları və milli iqtisadiyyatın inkişaf problemləri (məqalələr toplusu), 1 hissə. Bakı; Elm, 2014, s. 279-287.

9. Həsənlı M.X. Büdcə münasibətlərinin gəlir və xərclərin nizamlaşdırılmasına təsiri // AMEA-nın xəbərləri. Humanitar və ictimai elmlər seriyası (iqtisadiyyat) Bakı: Elm, №1 2016, s. 67-70.

10. Paşayev T.Ə. Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasının maliyyə

sistemi və büdcə-vergi siyasətinin, əsas istiqamətləri // AMEA-nm xəbərləri. Humanitar və ictimai elmlər seriyası (iqtisadiyyat). Bakı: Elm, №1,2016, s.68-83.

11. Rzayev İ. Azərbaycanca vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri / Azərbaycan iqtisadiyyatı yüksəliş yolunda (məqalələr toplusu), V buraxılış. Bakı: Elm, 2003, s. 267-277.

12. Rzayev İ.M. “Azərbaycan Respublikasında regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafı: mövcud vəziyyət və gələcək perspektivlər”. Bakı, 2010

13. Musayev A. Regionların sosial-iqtisadi inkişaf siyasəti.//Azərbaycanın Vergi xəbərləri, № 2,2014, s. 28-29.

14. Mahmudov M. Dövlət büdcə tənzimlənməsinin iqtisadi problemləri. Bakı, «Ozon» nəşr., 2013, 288 s.

15. Namazova C. Dövlət büdcəsi: iqtisadi siyasətin səmərəlilik göstəricisidir. //Vergi Xəbərləri, №11, 2014, s. 37.

16. Nuriev Ə. Regional siyasət və idarəetmə. Bakı, Elm, 2014,348 s.

Rus dilində

1. Алгебова И., Емцов Р., Холопова. Государственная экономическая политика: опыт перехода к рынку. М., 2012, с. 320.

2. Бабанов И.Т. Основы финансового менеджмента. Москва.: Финансы и статистика 2013,323 с.

3. Берлин С.И. Теория финансов (учебное пособие). М.: Изд. Пиор, 2010, с. 256.

4. Дадашев А.З., Черник ДюГ. Финансовая система России. Учебное пособие. М.: 2010 с. 248

5. Курс экономики (Под ред. Б.А.Райзбера). М.: ИНФРА-М, 2011, с.

389-410, 431-482

6. Лавров А.,- Кузнецов О. Оценка бюджетного потенциала регионов России // Рынок ценных бумаг, 2009 №10, с. 38-54.

7. Макконнелл К.П.. Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. Учебник. Пер.с англ. М.: Инфра-М, 2010, Гл. 10, с. 214-219; гл. 12, с. 251 - 272; гл. 18,391-410.

8. Мамедов А. Вопросы налогово-бюджетного прогнозирования и балансирования государственного бюджета / Азербайджанская экономика на пути подъема (сборник статей). Выпуск ВЪЫЫ (16). Баку: Элм, 2013, с. 223-227.

9. Пушкарева В.М. История финансов» мысли и политики налогов. (Учебное пособие). Москва: Финансы и статистика, 2013, с. 254.

10. Фомина О.А., Налоговый контроль в США. Журнал: Финансовый бизнес, 2015, № 7.с.145-148

11. Харистенко В.Б. Реформа межбюджетных отношений: новые задачи // Вопросы экономики, 2012. №8, с. 4-14.

İngilis dilində

1. Feldstein M. The effect of sosial security on saving /Macroeconomic analysis: essays in makroeconomics and econometrics. London, 2015 s. 4.

Türk dilində

1. Keynes, J.M., Genel Teori: İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi, Çev. Uğur Selçuk Akalın, Kalkedon, İstanbul 2013.s.258
2. Aktan, Coşkun Can; İstiklal Y. Vural; “Ekonomi Politikası Yönetiminde Mali ve Parasal Kurallar”, Kurumsal Maliye Politikası (Editörler: Coşkun Can Aktan, Dilek Dileyici, İstiklal Y. Vural), Seçkin Yayıncılık, Ankara 2016, s. 119-134.

İnternet resursları

1. <https://www.stat.gov.az/source/systemənatəaccounts/>
2. <http://www.taxes.gov.az>
3. <http://sai.gov.az/upload/files/2018-DURUSTLESME-REY-FINAL.pdf>
4. <http://huquqiaktlar.gov.az/StatementDetails.aspx?statementId=39719>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1.	ÜDM-da qeyri-dövlət bölməsinin payı, faizlə	34
Cədvəl 2.	Vergi daxilolmaları 2014-2018	35
Cədvəl 3.	2018-ci ilin dövlət büdcəsinin xərclərində funksional təsnifat üzrə nəzərdə tutulmuş yeniliklər haqda məlumat	44
Cədvəl 4.	Dövlət investisiya xərcləri	53
Cədvəl 5.	Azərbaycanda pensiyaya çıxmaq üçün aşağı yaş həddi	65

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1.	2018-ci ilə dair büdcə daxilolmaları	38
----------	--	----